КНИЖКА ч. 2

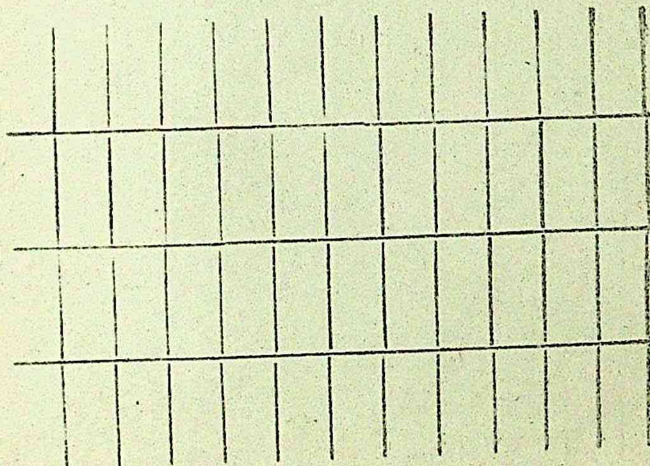

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

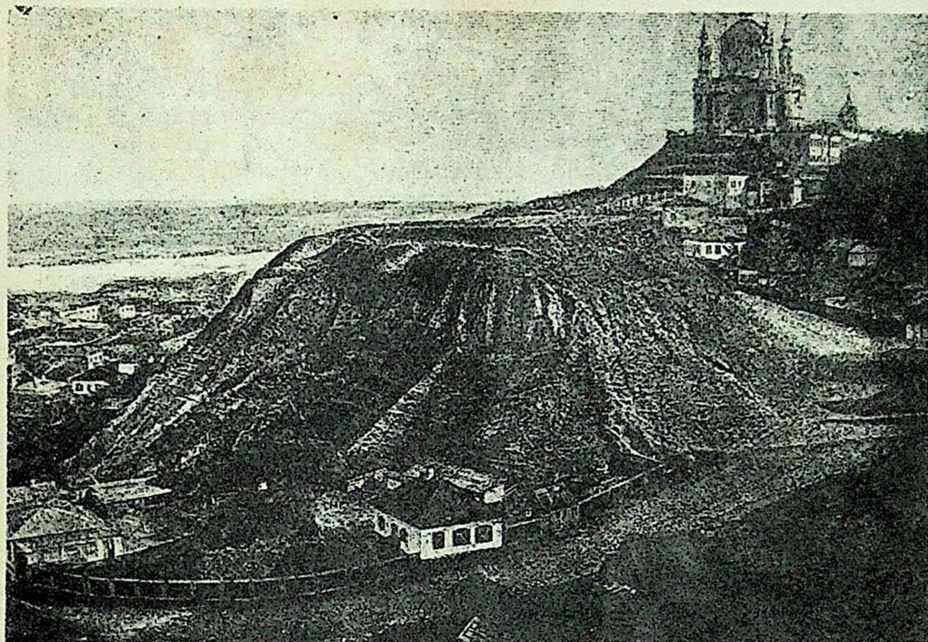
Видання Івана Тиктора

Зміст Другої Книжки

ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

...ловна сто-
...улого” в
... сторінки.

Вид Києва над Дніпром.

Найдавніший літопис подає нам оповідання про те, що поляни були під владою хозар. Хозарська держава, як уже знаємо, з початком VIII сторіччя поширила свої границі знад Каспію і Волги на Дін і дійшла до Дніпра. Хозари вели широку торгівлю і старалися опанувати великі ріки, що були головними комунікаційними шляхами. Змагали вони до того, щоби у своїх руках зосередити весь торг продуктами лісового господарства, що йшли з середини східньої Европи. Вони підбили зразу племя вятичів, сіверян і радимичів, пізніше запанували вони також над полянами.

В який спосіб це сталося, наш давній літописець не вмів пояснити докладніше. Він каже тільки, що хозари знайшли полян у їх оселях на горах над Дніпром. „І сказали хозари: платіть нам дань. Нарадилися поляни і дали їм від диму (тобто замешканої хати) меч. І хозари понесли до князя свого і старшин та сказали: знайшли ми нову дань. Вони запиталися, звідки. Ці сказали: в лісі, на горах, над рікою дніпровською. Тамті питалися, що саме дали. Вони показали меч. Тоді хозарські старці сказали: не добра ця дань, княже. Ми воювали зброєю гострою з одного боку, тобто шаблями, а у них зброя гостра на обі сторони, тобто меч. Будуть вони брати дань з нас і з інших країн. Так і сталося пізніше".

Хозари опанували Київ десь з початком VIII ст. Хозарська влада не була мабуть тяжка, бо хозари не мішалися у внутрішні відносини підбитих племен, а тільки стягали з них дань. Вятичі платили шеляг від рала, поляни, коли вірити літописцеві, давали меч з кожної хати.

Памяткою хозарської влади залишився титул, якого вживали пізніше київські князі; так нпр. письменник Іларіон називає Володимира

Великого „великим каганом“; це слово стрічається й у „Слові о полку Ігоря.“

Варяги. Серед важких спроб і невдач народжувалася державність на Україні. Різні наші племена змагали до широкої організації, єдналися у союзи, будували великі укріплення, займали просторі території. Держава дулібів на Волині мала свою славу навіть в арабів. Київ був живим торговим і політичним центром і до нього прямували різні народи. Але все таки не вдалося нашим предкам збудувати сильної і трівкої держави, що моглаб оборонитися від ворожих наступів і перетрівати всі історичні бурі. Така держава повстала, щойно як прийшли з півночі варяги.

Варяги — „заприсяжені дружини“, походили із Скандинавії. На заході називано їх норманами, людьми півночі. Під кінець VIII. віку вони почали масово покидати свою убогу, холодну батьківщину і шукали щастя у далеких морських виправах. Єдналися у дружини під проводом ватажків — кунінгів (князів) і на човнах пускалися морем у різні сторони. Виправлялися до близької Данії, до Англії, на побережжа Франції, доплили до Еспанії, перепливали ціле Середземне море аж до Малої Азії. Перші вони за людської памяти перепливли Атлянтійський океан і попри Ісляндію дісталися до Гренляндії і Лябрадору — були першими відкривцями Америки на кількасот років перед Колюмбом. Таксамо часто пускалися на Балтійське море і гирлами рік плили до середини східньої Европи.

Варяги були мореплавцями, вояками, розбишаками і купцями. Жадоба слави і добичі гнала їх з країни до країни. Сміливість, відвага аж до одчаю, погорда смерти — це прикмети цих лицарів —вікінгів. У стрічі з противником були рішучі і безоглядні. З димом пускали ворожі оселі, без милосердя вирубували людей, забирали й вивозили з собою все, що мало якусь ціну. При своїй відвазі і очайдушности були також практичними купцями; невільників та добичу, добуту грабіжю, висилали великими транспортами до країн, де можна було її корисно продати.

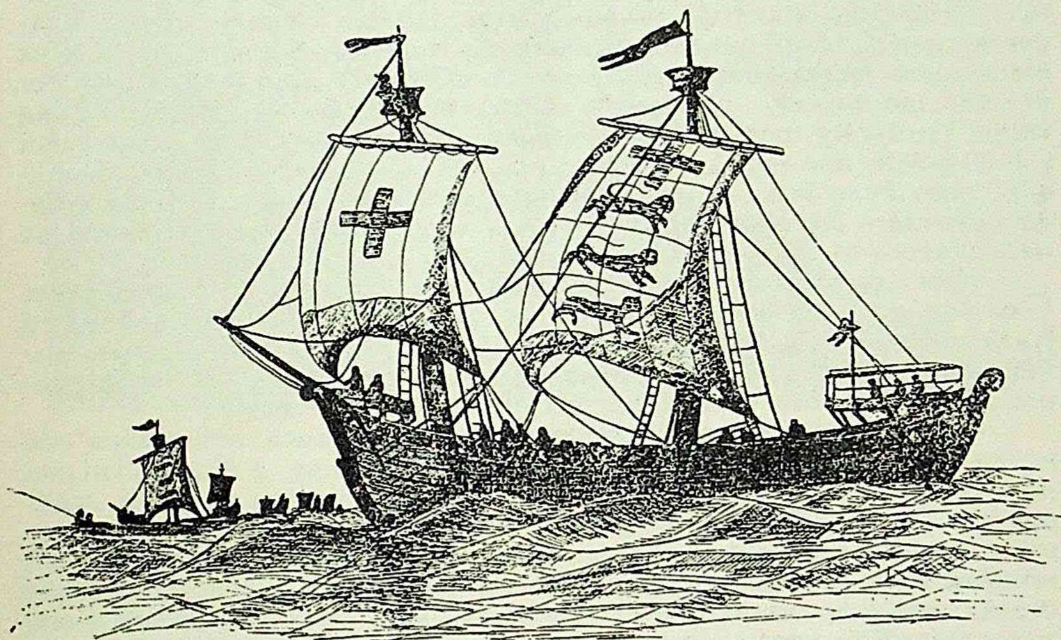
Варяги у Новгороді. У східній Европі варяги опанували наперед прибалтійську смугу. Німан, Двина, Нева з притоками й системою озер, це були вигідні шляхи, якими варяжські фльотилі без труду могли дістатися у глибину краю. Зразу підбили вони прибережні племена фінів, потім дійшли до землі словін в околиці Ільменського озера. Не відразу зайняли ці країни. Місцеві племена ставили їм опір і треба було низки нападів і походів, щоби ці землі трівко опанувати. У здобутих околицях варяги ставили свої городи, що рівночасно були їх торговими осередками. Зчасом витворилася тут сильна державна організація, якої осередком був Новгород над озером Ільмен.

Про прихід варягів літопис дає своє оповідання, в якому справа зображена так, немов то словяни самі запросили варягів до себе.

Варяги домагалися дані від словінів, але ті виступили проти напастників і вигнали варягів за море. І почали самі собою володіти. І не було у них правди і повстав рід на рід і були у них чвари, що самі почали воювати з собою. І сказали собі: пошукаймо князя, що володів би над нами і судив нас справедливо. І дали знати до варягів: земля наша велика й багата, але ладу у ній нема, прийдіть княжити і володіти над нами.“ Прийшли тоді

три брати варяги з своїми родами і стали князювати: Рюрик в Новгороді, Синеус на Білоозері, Трувор в Ізборську.

Це оповідання про „покликання варягів" у давні часи приймалося з повним довір'ям, — нераз навіть було аргументом у політичних дискусіях. Але історична критика доказала, що тут, таксамо як у інших літописних оповіданнях є тільки далекі неясні відгуки минулого. Не таким мировим способом, а серед боїв і жертв добули собі варяги владу над словянами.

Скандинавський корабель з X. ст.

РУСЬ. Норманські завойовники були відомі також під іменем Руси. З цією назвою стрічаємо варягів завжди у візантійських джерелах: "Варанґой Рос". Довгі часи назва Русь була національним іменем українського народу. Що означала ця назва і звідки вона походила, про це є серед істориків різні думки.

Але найповніше дослідив питання про "Русь" акад. М. Грушевський, найвидатніший історик України. І він прийшов до таких висновків: "Очевидно, "Русь" було спеціяльне імя київської околиці, Полянської землі, і як усі спроби вивести руське імя від інших, чужих народів — північних і полудневих — не вдаються й досі, то приходиться вважати його просто тубільним споконвічним іменем київської околиці. З тим звертає на себе увагу співзвучність цього імені з річкою Россю, найбільшою рікою (після Дніпра) Полянської землі" (Грушевський. "Історія України-Руси", т. 1, ст. 192-193). "А коли у Візантії не відрізняли часом варязьких зайд від русинів-словян, то, річ відома, на Русі в IX-X ст. у княжій службі було багато варягів" (Там же, ст. 386). Отже, "малий трикутник між Дніпром, Ірпенем і Россю є центр історичного життя нашого народу і вихідна країна його імени, — се Русь властива" (Там же, ст. 190).

Варяги — Русь на Чорному Морі. З півночі, із Новгороду, варязькі дружини стали прямуватися на південь, на Україну. До Ільменського озера від полудня входить ріка Ловать; цією природною дорогою ішли варяги на південь, а від верхівя цієї ріки зверталися до Двини та горішнього Дніпра. На низькому вододілі цих рік був т. зв. в о л о к: човни перетягалися сушею від одної ріки до другої, мабуть на приготованих до цього круглих вальцях.

Дніпром переходили вікінги через землі кривичів, радимичів, дреговичів, деревлян та полян, а дальше до Дніпрових порогів, до лиману і на широкі простори Чорного моря. Це був славний „путь із варяг в греки", шлях від Балтійського до Чорного моря. Коли, в яких відносинах, серед яких подій, якими способами і жертвами варяги перейшли цю дорогу, про це не знаємо майже нічого. Не були вони перші на цьому шляху, бо споконвіку передиралися сюди різні купці і войовники; але серед первісної природи, у рідко заселених околицях треба було все наново й наново шляхи простувати. Варяги були останніми відкривцями цієї дороги, з того часу вже тут ніколи не переривався рух і жива комунікація.

Мов повінь з гір так несподівано впали варяги на Чорне море. Спокійні, від віків ніким не непокоєні побережжя Криму, Малої Азії і царгородської сторони знайшлися нараз в огні війни і розбишацьких нападів. Яке враження робив на греків цей новий наступ „варварів", про це маємо свіжі сліди у сучасних житіях святих.

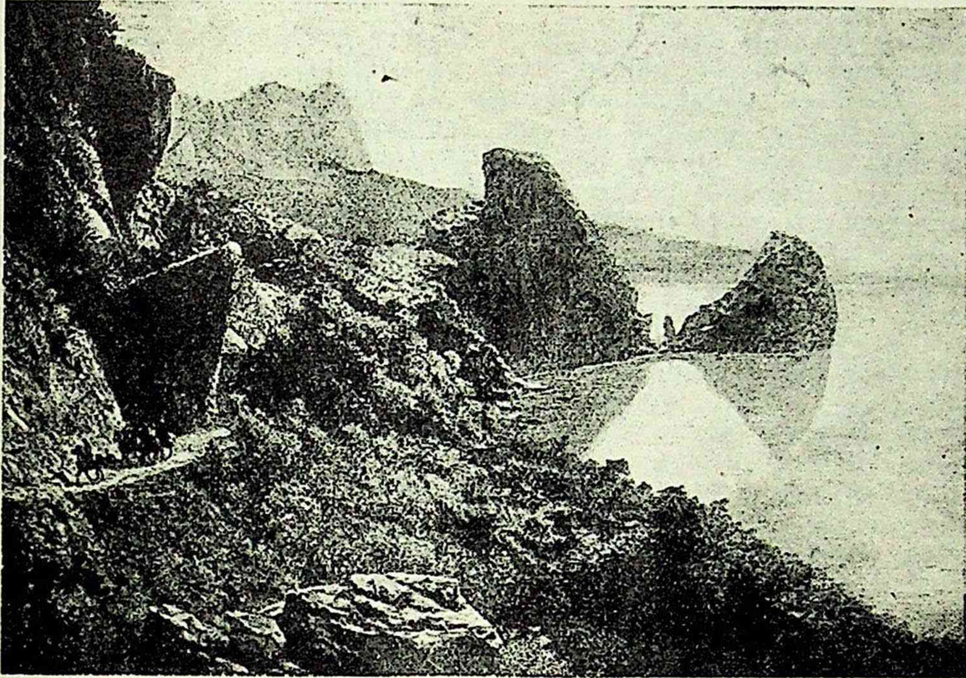
В житію св. Георгія Амастридського збереглося оповідання про напад Руси на початку IX віку на місто Амастриду, в Малій Азії, недалеко Синопи, на яку пізніше нераз налітали своїми чайками запорожці.

„Напали варвари Рос, нарід як то всі знають, жорстокий і немилосерний, що не знає ніякої ласки для людей. Подібні до звірів своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, самим виглядом виявляють жадобу крови, не мають втіхи ні в чому, тільки в убиванні. Оцей нарід, погибельний і ділом і іменем, почав руїну від Пропонтиди (море Мармара), перейшов дальше побережжа і дійшов до батьківщини святого; вирубував немилосерно усіх без різниці пола і літ, не жалів старих, не минав дітей, але всім ніс смерть озброєною рукою. Руйнує церкви, поганить святощі; ставить свої вівтарі, складає беззаконні жертви; шанує сіножаті, джерела й дерева".

Легенда оповідає, що дальший наступ Руси затримав св. Георгій своїм чудом. Напасники ввійшовши до церкви, побачили гробницю святого, думали, що там заховані скарби і почали розкопувати могилу. Але в цій хвилині „ослабли їм руки і ноги і звязані невидними кайданами стояли нерухомі, нужденні, повні дива і страху"...

Про подібне чудо оповідає житіє св. Стефана Сурожського у Сурожі (тепер Судак) на Криму, що відноситься до події з початку IX віку.

„Небагато років проминуло від смерти святого, як прийшов великий руський похід з Новгорода, князь Бравлин, дуже могутній; він знищив краї від Корсуня до Керчі і з великою силою прийшов до Сурожа. Десять днів билися тут з собою, а по десятьох днях Бравлин силою переломив залізні ворота й увійшов з мечем до міста. Увійшов до церкви св. Софії, розбив двері і пішов туди, де був гріб святого. І в той час заслаб, лице його обернулося взад, лежав і точив піну. І закричав: „Великим чоловіком є тутешній святий, ударив мене

Чорне море біля Криму.

по лиці і лице моє обернулося взад“. Та сказав своїм боярам: „Поверніть усе, що ви взяли“. Вони повернули все і хотіли вже князя взяти звідтам, але князь кричав: „Не рухайте мене, нехай лежу, бо хоче мене зломити старий святий муж, притиснув мене і душа хоче вийти з мене“. Та сказав: „Скоро виженіть військо з цього города і щоби вояки не взяли нічого“... І врешті Бравлин переконаний чудом охрестився.

Це припадкові звістки, які маємо про варязькі походи на Чорне море. Таких походів було певно далеко більше, це видно хочби з того, що Чорне море дістало імя Руського моря. Ця назва стрічається і в літописі і у західніх письменників. З варягами появилася нова сила, що мала відтепер рішати про долю чорноморських країв.

Аскольд і Дир. Варяги не тільки користувалися Дніпровою дорогою, але й опанували землі, що лежали по обох сторонах ріки. Коли і яким способом поширилася тут їх влада, про це не знаємо майже нічого. Можемо догадуватися, що варяжські дружини здобували наперед укріплені городи, що були над Дніпром, як нпр. Смоленськ і Любеч, а звідтам підбивали вже дооколишнє населення. Таким способом дійшли до Києва.

Літописець оповідає, що у Рюрика було двох розумних мужів, Аскольд і Дир; не походили вони з його роду, ані навіть не були боярами. Вони випросилися у Рюрика, що підуть з своїм родом на Царгород. Поїхали Дніпром і по дорозі побачили городок на горі. Питалися місцевих мешканців, який це город. Люди відповіли: „Були три брати, Кий, Шек і Хорив, вони поставили цей городок; але вони вимерли, а ми сидимо і платимо дань хозарам“. Аскольд і Дир залишилися у Києві, зібрали багато варягів і почали володіти у полянській землі.

В цім переказі Київ зображений, як малий, незначний городок. В дійсности Київ мав уже парусот років існування за собою і був уже великим містом, найзначнішим над Дніпром.

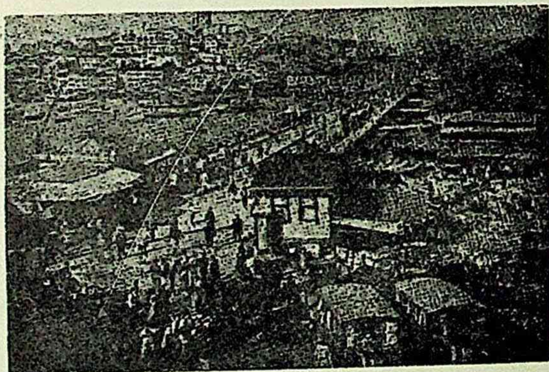
Чи Аскольд і Дир княжили разом, чи може Аскольд на кільканацять літ попередив Дира, про це різно здогадуються історики. Імя Дира згадує арабський письменник Масуді: „Перший між королями словянськими то король а ль-Дир. Він має великі міста, великі залюднені оселі; в столицю його держави приходять мусулманські купці з різним крамом". Київська держава тоді вже заслугувала на увагу, коли про неї такими словами висловлюється подорожник араб; араби вели тоді торгівлю по цілому світі й уміли оцінити значіння кожної країни.

Похід на Царгород 860 р. В недовгому часі Київ дав пізнати свою силу навіть могутній Візантії. Візантійська держава була спадкоємцем світлости старого Риму. У хуртовині переселення народів вона втратила значну частину своїх земель, але ще сильно трималася на балканському півострові. Константинопіль, „новий Рим" положений на межі Европи з Азією, був одним з кількох найбільших торговищ світа, притягав до себе купців з найдальших сторін. Поруч з тим столиця візантійських цісарів була незвичайно сильною фортецею; укріплена довкруги мурами і баштами, фосами і морем грізно дивилася на сусідів і ворогів, здавалася такою недоступною, що навіть араби у своїх підбоях не важили її добувати.

І проти цього грізного Царгорода рушили несподівано сили київської держави.

Візантійський цісар Михаїл виправився саме у Малу Азію, коли 18 червня 860 р. під Константинополем появилася київська фльота. Кораблів нараховано двісті — величезна морська сила! Наїздники переплили без перешкоди Босфор і підійшли під саму столицю. На місто упав жах. Царгородський патріярх Фотій (той сам, що не хотів признавати старшинства папи) у своїх проповідях нагадував пізніше цю грізну хвилину...

„Чи пригадуєте той страх, ті сльози і плач, в який ударило місто в останньому одчаю? Чи пригадуєте ту темну і страшну ніч, як життя у всіх нас збиралося зайти з заходом сонця і світ нашого існування мала проглинути глуха темрява смерти? Чи пригадуєте той час гіркий і тяжкий, коли прийшли до нас чужоземні кораблі, і подуло до нас щось суворе, дике, погибельне? Коли море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, їм давало миле і легке плавання, а на нас піднімало суворі хвилі війни? Коли вони ішли попри місто зі зброєю і загрожували нам смертю від меча? Коли вся людська надія залишила людей і місто держалося надією на єдину оборону від Бога? Коли переляк і темрява опанували розум й ухо прислухувалося тільки до одної вісти: чи вже вороги добули мур й опанували місто?"...

Константинополь.

Але київські війська не думали добувати сильної твердині, вони шукали тільки добичі. Царгородці дивилися безсильно з мурів, як юрба наїздників опанувала передмістя, руйнувала доми, різала воли, коні, птицю, забирала на кораблі все, що тільки можна було забрати. Хто боронив свого майна, того стрічала смерть; варяги зробили страшну різню. „Все було наповнене трупами, в річках вода ставала кривава, джерел і ставів не можна було пізнати, так були закидані трупами; мертві тіла загноїли ріллі, завалили дороги, гори, горбки; долини і провалля нічим не різнилися від цвинтарів", оповідає своїм перебільшеним стилем патріярх Фотій.

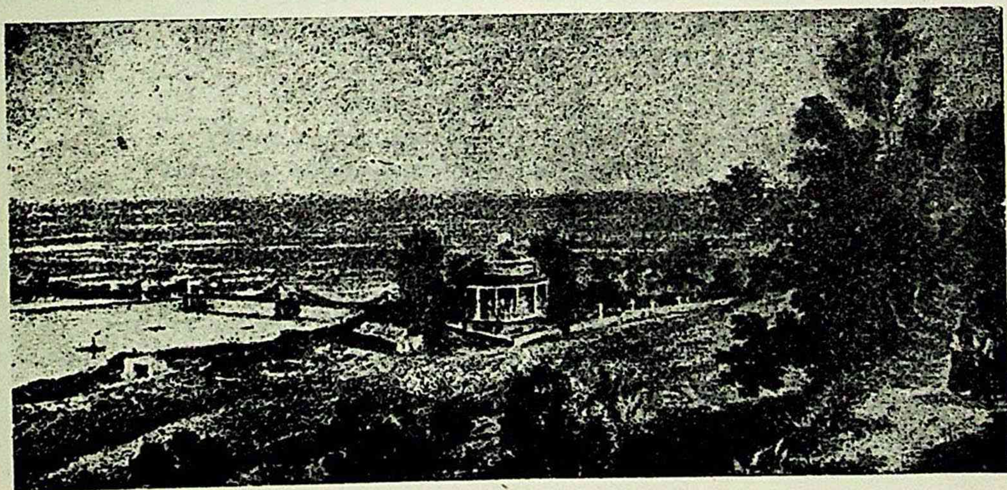
Але наступ тривав коротко. Як несподівано появилася київська фльота, так несподівано відїхала. Причиною відступу було те, що цісар Михаїл дізнався про небезпеку, в якій опинилося місто і вернувся з походу. Фотій приписує відворот ворога опіці Божої Матері: побожне населення у процесії носило по мурах одіж Богородиці і на цей вид напасники завернули від міста. Пізніше повстала легенда, що святу одіж занурено у морі, піднялася буря і розбила кораблі Руси.

Візантійці не могли надивуватися відвазі і сміливости Руси. „Нарід не славний, нарід про якого дотепер ніхто не згадував, нарід, який ми ставили нарівні з невільниками — а таке здобув собі імя, такий став славний! Зневажуваний і бідний — дійшов до такого значіння і богатства. Жив десь далеко від нас, варварський, кочовничий, без зброї, без ніякого військового мистецтва — так сильно і нагло ринув на наш край, як хвиля морська... Ті, для яких грізна була колись сама чутка про ромеїв, — підняли зброю проти нашої держави і у долоні плескали і сподівались взяти столицю як гніздо птиці..."

Літопис каже, шо похід 866 р. був під проводом Аскольда і Дира. Оба князі ходили також проти печенігів, що тоді появилися вперше в степах і загородили Україні перехід до Чорного М ря. Печенізьку орду розбито.

Часи Аскольда і Дира були початком могутности Київської Держави. Київ вперше виступив не тільки як торговий город, не тільки, як осередок землі полян, але вже як центр надніпрянської держави яка розпоряджала значними военними силами і могла ставити чоло навіть всесильній Візантії.

Але ці перші організатори нашої держави трагічно покінчили вік.

Аскольдова могила у Києві.

V. ОЛЕГ, ІГОР, ОЛЬГА.

Початки князювання Олега. Аскольд і Дир, як каже літопис, не походили з княжого роду, не були навіть боярами, а звичайними вояками з дружини Рюрика. Але заснували у Києві сильну державу і вважалися самостійними володарями. Не знаємо їх відносин до Новгорода, де був перший центр варяжських здобувців. Мабуть відносини не були добрі; київські князі либонь не признавали зверхности новгородської держави, може навіть ставили їй які перешкоди у поширюванні на південь. Поки жив Рюрик, відносини були може й напружені, але не приходило до явної ворожнечі.

Але коли Рюрик умер (літопис кладе його смерть на 879 рік), ладу обняв рішучий і енергійний Олег, опікун Рюрикового сина вІгоря. Він пригадав некняже походження Аскольда й Дира і постановив усунути їх з Києва.

882 року Олег зібрав велике військо — варягів, підвласні фінські народи чудь і мерю та із словянських племен словін і кривичів — і рушив великим походом на південь. На Дніпровім шляху добув два найбільші городи, Смоленьск і Любеч, й осадив там свої залоги, а далі пішов на Київ.

Про події у Києві літописець оповідає такий переказ:

„Прийшли до київських гір й Олег побачив, як княжать Аскольд і Дир. Поховав вояків у човнах, а інших позаду поставив, а сам поїхав з малим Ігорем на руках. Приплив під Угорське, заховав своє військо і прислав до Аскольда й Дира зі словами: „Я купець, ідемо до Греції від Олега і Ігоря княжича; прийдіть до нас, до родів своїх". Аскольд і Дир прийшли. Тоді вискочили всі з човнів і Олег сказав Аскольдові і Дирові: „Ви не князі і не княжого роду",—тут вояки винесли Ігоря — „а це син Рюрика". Й убили Аскольда й Дира, винесли на гору і там похоронили..."

Так говорив київський переказ. Не маємо змоги провірити, що в ньому правда, а що легенда — фактом є те, що в Києві почав княжити новий князь, Олег.

Памяткою по обох князях залишилися могили. Аскольдова могила є на Угорськім. Пізніше побудовано там церкву св. Миколи; може Аскольд був християнином, бо є також вістка, що князь, який ходив на Царгород, при згоді з Візантією приняв християнство. Могилу Дира показувано недалеко пізнішої катедри св. Софії, за церквою св. Ірини.

Держава Олега. Часи князювання Олега літописець кладе на 879—912 р., мав він княжити трицять три роки. Але ці дати сумнівні; одинока цілком певна дата, це 911 р., коли Олег склав договір з греками.

Олег був сильною індивідуальністю і постать його глибоко вбилася у народню память. Свідчать про це різні перекази, в яких князь виступає як мудрий, далекозорий володар. Був він відважний лицарвікінг, водив свої війська у далекі, заморські походи, але рівночасно умів правити своєю землею і різнородні племена скував в одну сильну державну цілість.

По опануванні Київа і полянської землі Олег звернувся до сусідніх племен. Наперед підбив деревлян (883 р.); не пішло це легко, бо деревляни боронилися, але „примучив" їх і наложив на них

Дніпрові пороги.

дань з чорних куниць. Дальше рушив на сіверян (884 р.), які підлягали хозарям; хозарська держава почала вже підупадати й сіверяни добровільно піддалися під владу Київа; зате дістали меншу дань. З черги Олег завоював сусідніх радимичів (885 р.), вони платили йому, як і хозарам дань по шелягові від рала. Ходив походами також на уличів і тиверців, але у далеких степових околицях не зміг їх покорити. Ці два племена, а також дуліби і хорвати стали покищо тільки союзниками київського князя.

Таким способом володіння Олега сягали від Балтійського моря і Новгороду до середнього Дніпра. Головними городами на цій території були: Київ, Чернигів, Любеч, Смоленськ, Полоцьк, Псков, Новгород, Ростов. Значніші простори Ольгової держави лежали на півночі, у землях північних словян та фінів; з українських племен тільки найближчі до Києва признали владу Олега. Але вага держави все більше пересувалася на південь, на Україну. Олег переніс столицю своєї держави з Новгорода до Києва. „Це буде мати городів руських", сказав князь. Це було вимовним доказом, що українські землі виходять на провідне місце у східній Европі.

Організація Олегової держави була побудована на простих, військових основах. Рішаючим чинником був князь і на його дворі був осередок влади. По інших городах були намісники назначені князем, що також називалися „світлими і великими князями". Послух підбитих племен утримували княжі залоги, що складалися з самих захожих варягів. Пануюча верства була в цілости норманська, як це вказують імена „русинів", записані у договорах з греками. Держава го-

ловно стягала данини з покорених народів; в означений час військо виправлялося на „полюддя“, і збирало дань у натурі, як шкіра, віск, мед і ін. У внутрішні справи підбитих племен князь не мішався; вони рядилися самі собою, під управою місцевих родових чи племінних старшин.

Торгівля. Продукти лісового господарства, зібрані з підбитих земель, були підставою київської торгівлі. Олегова держава обіймала цілий „шлях з варягів до греків“ і мала змогу розвинути широкі торговельні звязки. До того часу східньо-европейський торг був головно у руках хозарів, що визначалися таким купецьким хистом як жиди. Тепер хозар відсунено від Дніпра, а всю торгівлю взяв у свої руки київський князь.

Цісар Константин Порфирородний оповідає широко про те, як виправлялися в ті часи купці Дніпром до моря.

Весною з усіх країн, що є під владою київського князя, збираються човни у Києві. Підвладні словяни, особливо кривичі, зимою вже вирубують дерево у лісах, роблять човни і на весну Дніпровими притоками везуть їх до столичного города. У Київщині пероробляють ще ці човни (видно на варязький спосіб), дороблюють керми і весла та вантажать на них усякий припас. В червні ціла фльота рушає з Києва до Витичева, дещо нижче на Дніпрі. Тут чекають три дні, аж зійдуться човни з усіх сторін. Тоді пливуть рікою і доходять до Дніпрових порогів.

Константин подає імена порогів у двох мовах — „руській“, тобто норманській, та словянській.

Перший поріг зветься Ессупі, що в обох мовах означає „не спи“. Це поріг вузький, але по середині його є скелі круті і високі, що стремлять немов острови. Вода бється об них і піниться, спадає водопадом і счиняє страшний гук. Подорожні не відважуються сюди плисти, але пристають поблизу, висаджують на суходіл людей, а інші речі залишають у човнах; роздягаються, пробують ногами, щоби не вдаритися на камінь і палицями попихають човен уперед. З великою обережністю між кручами й берегами переходять цей перший поріг.

Коли перейдуть небезпечне місце, забирають з берега решту люду і приходять до другого порога, що по руськи зветься Ульворсі, по словянськи Острівний поріг. І цей поріг подібний до першого, тяжкий і трудний до переходу; знову висаджують людей і переводять човни, як і попереду. Подібним способом переходять і третій поріг, званий Ґеляндрі, що по словянськи значить „гук порога“. Дальше четвертий поріг, що по руськи зветься Аеіфор, по словянськи Неясит (Ненаситець), бо у скелях того порога криються пелікани. При цім порозі пристають усіми човнами до берега, висідають на суходіл і витягають човни з води.

Невільники беруть на плечі човни і переносять їх або перетягають аж за поріг; там спускають знову на ріку і човни пливуть далі. Пятий поріг по руськи зветься Варуфорос, по словянськи Вольний, бо він творить велике озеро; знов тут перепроваджують човни через закрути ріки. Шостий поріг, по руськи Леанті, по словянськи Вручий тобто „кипуча вода“, переходять так само. Пливуть звідси й до сьомого порога званого по руськи Струкун, по словянськи Напороже, це значить малий поріг. Дальше є брід, званий Крарійським; сюди переходять печеніги, як ідуть на Херсонез.

Цей брід такий широкий як арена у цирку, а довгий, як далеко можна очима доглянути або стрілою дострілити. До цього місця доходять печеніги і тут бються з Руссю.

Як перейдуть це місце, пристають до острову св. Григорія (Хортиці) і тут складають свої жертви, бо є там величезний дуб. Жертвують живі птиці, хліб, мясо і що хто має. Щодо птиць кидають жереб, чи їх зарізати, чи пустити живими. Від цього острову вже нема небезпеки від печенігів. Звідси пливуть чотири дні, аж приїдуть до лиману на усті ріки Дніпра. Тут є острів св. Етерія (Березань); спочивають тут два або три дні, направляють свої човни, вітрила, щогли, керми.

Греки передають дарунки Олегові. Малюнок з літопису.

Звідси пливуть здовж морського побережжя до устя Дністра і знову спочивають. При добрій погоді рушають далі, приходять до ріки Білої, відпочивають і доїздять до устя Дунаю. Берегом біжуть за ними печеніги; як море кине човни до берега, висідають усі і спільно відбиваються від печенігів. Далі пливуть попри болгарське побережжя до Константинополя. „Це бідолашна і страшна, тяжка і трудна дорога", кінчить своє оповідання цісар Константин.

Похід Олега на Царгород. Торгівля з Візантією давала великі користи, але не все можна було вести її свобідно. Не тільки печеніги спиняли переїзд купецьких фльотиль, але й самі греки неохотно стрічали київських купців. З непамятних часів греки мали торговий монополь на Чорному морі й їх кольонії на всіх побережжях посередничили в обміні різних продуктів і виробів. Завдяки тому чорноморські міста дійшли до великого розцвіту і багацтва. Тепер же північні приходні самі везли свій крам у Візантію і побережним оселям відбирали їх зиски. З цієї причини були жалі і невдоволення, тим більше, що варяги нераз грабили і нищили спокійні оселі. Візантія була з Чорноморям у тісних звязках і мусіла стати в обороні своїх міст. У власнім інтересі старалася не допустити до зросту української торгівлі.

Україна знову мусіла боронити своїх інтересів. Олег, що добре орієнтувався у цих справах, розпочав з Візантією війну — вже не

для самої здобичі, як це робили варяги давніше, але щоби присилувати Царгород до зміни торгівельної політики.

Похід відбувся 907 р. Ця дата непевна й опис війни, який дає літопис, напів казковий.

Олег виправився з великим військом, де були і варяги і всі підбиті та союзні племена: поляни, деревляни, сіверяни, дуліби, тиверці, хорвати, радимичі, вятичі, кривичі, чудь меря. Кораблів мало бути двісті, а на кожному по 40 людей. Частина війська виправилася кінно. Греки замкнулися в Царгороді і зачинили пристань. Олегові війська вийшли на беріг, почали нищити околицю; знищили багато церков і палат, велику силу людей убили або взяли у полон.

Нарешті Олег задумав взяти Царгород підступом. Приказав своїм воякам поробити колеса, поставив на колеса кораблі зі щоглами і вітрилами та при прихильнім вітрі дістався під саме місто. Греки налякалися, просили мира й обіцяли дати йому дарунки. Винесли йому їжу і вино, але він не приняв, бо знав, що все затроєне. Греки настрашилися ще більше і казали: „Це не Олег, це святий Димитрій, післаний Богом на нас“.

Олег зажадав контрибуції. Почалися переговори. Олег вислав від себе послів Карла, Фарлофа, Вельмуда, Рулава і Стаміда й вони склали договір з греками. Головні точки були так:

1. Греки зобовязалися заплатити по 12 гривен срібла на кожного вояка і окрім цього мали дати дарунки для „великих князів“, що володіли у Києві, Переяславі, Любечі і інших значніших городах.

2. Послам, що приходили з Києва до Царгороду, цісар мав давати від себе утримання.

3. Київські купці у Царгороді мали діставати т. зв. місячину, тобто удержання протягом 6 місяців, — хліб, мясо, рибу, вино, овочі. При повороті діставали на дорогу харчі і всяке корабельне знаряддя, як вітрила, шнурі, якорі і под.

4. Олег дав обітницю, що його люди не будуть робити шкоди у грецьких країнах. До Царгорода купці мали входити одними воротами, у числі не більше як 50 люда без зброї, під наглядом цісарського урядовця. Мешкати мали тільки в означеному місці „у святого Мами“ тобто біля монастиря св. Маманта.

5. Умову заприсягли обі сторони: греки на хрест, варяги присягали на свою зброю і богів Перуна та Волоса.

Ця умова Олега з греками збереглася тільки у частині, але має велику ціну, бо це перший в історії договір України, перший акт українського державного життя.

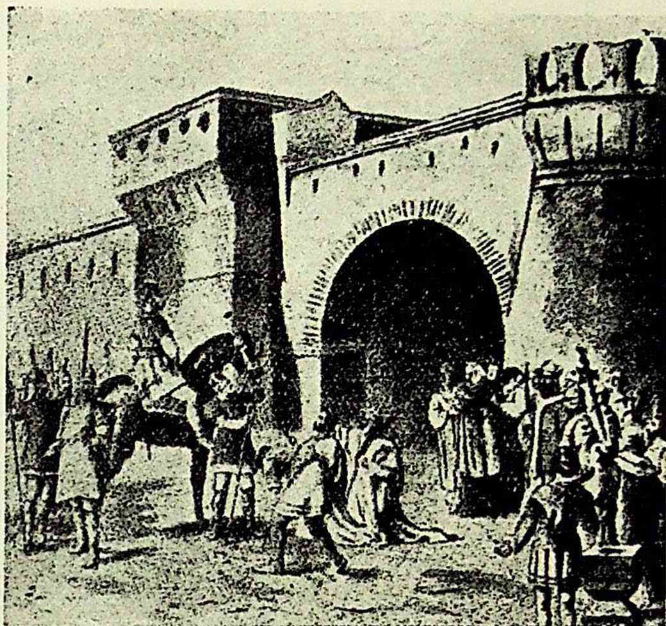
Літописець оповідає далі, що Олег на знак перемоги вивісив свій щит на воротах Константинополя.

Перед відходом Олег зажадав ще, щоби греки дали варягам шовкові вітрила, а словянам полотняні. Але по дорозі на морі зірвався вітер і пороздирав шовкові вітрила варягів, а словянські вітрила лишилися цілі. Тоді сказали словяни: „Будемо триматися свого грубого полотна“. Цей анекдот показує, що словяни, хоч підбиті варягами, вже ставали сміливіші і злегка жартували зі своїх панів.

Олег вернувся до Києва з великою добиччю — привіз золото, поволоки (дорогоцінні тканини), овочі, вина, всякі прикраси...

Другий договір з Греками. Кілька років пізніше, 2 вересня 911 р. Олег склав новий договір з Візантією. Які були причини

нових переговорів, про це не знаємо нічого. Може знову Олег вибирався походом і греки поробили йому нові уступки; або може торгові відносини обох держав вимагали ще нової, докладнішої умови. Цей договір, збережений в цілости, починається так:

Олег під Царгородом.

„Ми з руського роду Карло, Інегельд, Фарлоф, Вермуд Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руал, Актеву, Труан, Лідульфост, Стемид, вислані від Олега, великого князя руського і від всіх, що є під його рукою, світлих і великих князів і його великих бояр, до вас Льва, Александра і Константина, великих в Бозі самодержців, царів грецьких, на утримання і проголошення приязні, яка від довгих літ була між християнами і Руссю, волею наших великих князів та на їх приказ, та від всієї Руси, що є під його рукою".

Договір складається з таких точок:

1. Русь зобовязується утримувати приязнь з греками „від усієї душі і бажання" та не доводити до ніяких спорів і боротьби. Такий сам обіт складають греки.

2. Коли станеться кому шкода, покривджений має ствердити це присягою.

3. Коли грек убє русина або русин грека, має понести за це смерть. Коли убийник утече, його майно мають забрати свояки убитого і його жінка.

4. Коли хто ударить другого мечем або чим іншим, за кару має дати 5 мір срібла. Коли винуватець є незаможній, має дати те, що може, навіть одяг, у якому ходить, та має скласти присягу, що не може добути нізвідки допомоги.

5. Коли хто зловить злодія на крадіжі і його убє, то це не рахується за провину. Колиж злодій дозволить звязати собі руки, то має звернути потрійно вартість того, що вкрав.

6 Коли вітри заженуть який човен до чужої землі, треба човен повернути власникам і перевести його через небезпечні місця. Коли човен розібється, треба повернути поклажу, яка на ньому знаходиться.

7. Обі сторони мають визволити полонених бранців. Колиж якого бранця продано у чужу сторону, треба або відкупити невільника або дати ціну за нього належну.

8. Не буде перешкод людям, що хочуть вступити у чужу службу і залишитися у другій державі.

9. Коли втече який невільник з Руси або викрадуть його, греки мають його повернути.

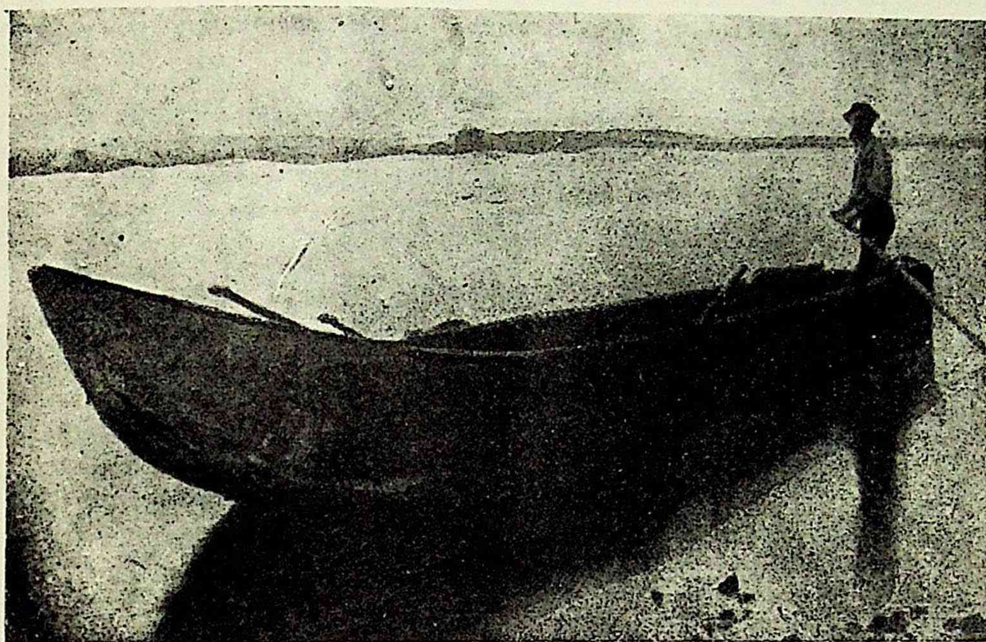
10. Коли хто умре з Руси у Візантії, а не залишить заповіту про своє майно, треба повернути це майно його своякам; колиж лишив заповіт, майно переходить згідно з його волею.

Цей договір усталив на довгі часи мирові відносини між Києвом та Царгородом. Протягом двацятьох дальших років не було ніяких зачіпних походів з Києва на Чорне море. І що більше, між обома державами приходило навіть до союзу. Київські князі не противилися тому, щоби їх піддані наймалися на візантійську службу і доволі варягів, а може й слозян служило у грецькім війську. Так нпр. „руський“ полк, в числі 700 люда, був біля 911 р. у візантійськім морськім поході на арабів; заплачено йому 100 лір золота, біля 920 р. Русь знову мала помагати Візантії проти Болгарії.

Походи на Каспійське море. В короткім часі після походу на Царгород Русь звернулася в іншу сторону, на Каспійське море. І тут також київська держава могла мати свої торгові справи. Як уже була згадка, зі сходу, з Туркестану, Персії і посередньо з Арабії йшли на Україну часто купці і купецькі каравани, що вивозили в далекі країни наші тодішні продукти, найбільше футра і шкіри. Можливе, що Олег і тут, подібно як на Чорному морі, старався скріпити позицію української торгівлі. Він від початку намагався усувати з Придніпрянщини хозар, — може хотів протерти дорогу для своїх купців на дальший схід. Але чужі письменники, що писали про цей похід, уважають, що Русь мала на меті виключно грабежі.

Історик Табарістану Магомед бен ель-Хасан оповідає, що 909 або 910 р. на Каспійському морі зявилося 16 руських кораблів. Вони напали на місто Абесгун і пограбили та побили багато музулман. Але місцевий намісник ніччю дігнав їх і погромив, а бранців порозсилав по різних околицях.

Араб Масуді передав нам опис великого походу Руси 913 р. Велика фльота, 500 руських кораблів, по 100 люда на кожнім, перейшла з Дону на Волгу. Сторожа хозарського кагана заступила їй дорогу. Русь просила дозволу перейти у Каспійське море, а за це обіцяла дати половину добичі. Каган погодився на це і кораблі перейшли з Волги на море та почали нищити побережні міста аж до „нафтяної землі“ (Баку). На тамошніх мешканців упав великий страх, бо з найдавніших часів не бувало, щоб який ворог на них напав, приходили тільки кораблі купців і рибалок. Дехто пробував боронитися, але ніхто не міг опертися великій силі напасників; багато музулман погибло, а їх жінки і діти пішли у неволю. Так кілька місяців Русь панувала на Каспію. Пізніше зі добичю почала вертатися тою самою дорогою. Хозарському каганові, згідно з умовою, принесли частину здобичі. Каган був готов пропустити Русь до дому, але місцеві музулмани противилися тому і порішили помститися на ворогах за кривди свого народу. Русь відважно прийняла бій; військо вийшло з кораблів на берег і стало проти хозар. Три дні йшла боротьба. Але хозари мали кінноту і добру зброю й остаточно розбили руські полки, на місці мало полягти 30000 люда. Решта рятувалася утечею, але й тих побили сусідні народи. Так нещасливо покінчився цей великий похід.

Старовинний човен, вирубаний з одного пня.

Смерть Олега Далекі походи і підбої Олега дали йому славу й імя незвичайної людини, казкового героя, чудодія. „І прозвали Олега Віщим,—бо були погани й невчені“, каже літописець-чернець. І про смерть Олега переказували незвичайну історію.

Питався Олег віщунів і знахорів, від чого він умре. Один віщун сказав: „Княже, умреш від коня, якого любиш і яким їздиш“. Князь подумав і сказав: „Ніколи вже не буду ним їздити і не погляну навіть на нього“. І приказав доглядати коня, але більше до себе не водити. По роках, коли вернувся з походу, пригадав собі того коня, призвав старшину конюхів і запитався: „Де мій кінь, якого я приказав кормити і доглядати?“ А той відповів, що кінь згинув. Олег засміявся і висміяв віщунів: „Неправду говорять віщуни, кінь згинув, а я живу“. Казав осідлати коня: „Поїду оглянути його кістки“. Приїхав на місце, де лежали кости коня і голий лоб. Засміявся, зліз з коня і сказав: „Чи від цього лоба має прийти мені смерть?“ І став ногою на кости. Але з конячого лоба вилізла гадюка, вкусила його в ногу, Олег заслаб і умер.

Плакали за ним усі люди плачем великим, оповідає літопис, понесли його і похоронили його на горі Щековиці.

Ігор. По Олезі київським князем був Ігор, син Рюрика. Тим способом на київському престолі засів рід Рюриковичів. Ігор мав княжити від 913 до 945 р.

На початку свого князювання Ігор старався тісніше звязати підвладні йому племена в одну цілість. Не була це легка річ. Словянські племена звикли до свободи й власної управи й неохотно стрічали владу Київа. Зараз по смерти Олега піднялися деревляни і замкнули свої городи перед новим князем. Ігор рушив походом на

них, переміг їх і наложив більшу дань, як мали раніше. Але це не вирішило справи; під кінець життя Ігоря деревляни знову почали війну з Києвом.

Другу війну провадив Ігор зі степовими уличами, що жили між Дніпром і Богом. За Олега вони не були підданими Києва, а тільки союзниками. Тепер Ігореві війська почали облогу улицької столиці Пересічна; аж по трьох роках добули сильний город. Уличі мусіли платити дань. Але неохотно покорилися Києву і частина їх пішла на мандрівку далі на захід, між Бог і Дністер.

В ті часи почалася боротьба з печенігами. Це войовниче степове племя ще за Олега появилося у степах, а тепер почало наступати на волости Києва. Ігор зразу зробив з ним мир і вони пішли дальше степами у наддунайські землі; але 920 р. прийшли нові печенізькі загони і з того часу не вгавала війна на степовій окраїні.

У інших сторонах держави був спокій. У всіх визначніших городах сиділи члени родини Рюриковичів або інші „світлі і великі князі". В договорі Ігоря з греками виступає понад 20 імен цих князів. У Києві княжив сам Ігор, Вижгород мала його жінка Ольга, Новгород їх син Святослав. Племінниками Ігоря були Якун та Ігор. Між іншими князями була одна княгиня Сфандрь, жінка Уліба, дальше князі Предслав, Турд, Арфаст, Сфирк, Тудко, Тудор, Евлиск, Воік, Яминд, Гунар, Берн, Алдан, Клек, Етон, Гуд, Тульб, Ут. Все те чужоземні, германські імена; серед провідної верстви нормани мали все ще рішучу перевагу. Але імя Ігорового сина Святослава і князя Предслава вказують, що вже і словянська течія почала доходити до своїх прав; серед словянського моря тонка варязька верхівка мусіла скорше чи пізніше зісловянщитися.

Похід Ігоря на Царгород. Мирні і приязні відносини з Візантією попсувалися під кінець князювання Ігоря, не знати з яких причин. Можливе, що спір розпочався за устя Дніпра і Крим; тут безпосередньо стрічалися київська держава з візантійськими кольоніями. 941 р. Ігор з великими силами рушив на Царгород. Київська фльота була дуже велика, рахували її на 1000 човнів, що давало до 40000 війська,— мабуть це прибільшене число. Візантійський намісник з кримського Херсонезу дав завчасу вістку про похід Руси, але Ігор без перешкоди дійшов під сам Константинопіль.

Греки не могли виступити проти Руси більшою силою, бо цісарська фльота була саме у поході проти арабів. Але й невелике візантійське військо ставило успішно чоло наїздникам, завдяки технічній вищости візантійської зброї. Візантійці знали вже тоді стрільний порох — перейняли цей винахід мабуть від арабів. Цією грізною несподіванкою заскочили нашу фльоту. Оповідає про це історик Ліюдпранд:

„Цісар Роман був у великім клопоті, бо свою фльоту виправив проти сараценів, для оборони островів. Немало безсонних ночей перевів він у думках, тимчасом Ігор грабував усе у приморських околицях. Але дали знати Романові, що є ще 15 напів зруйнованих кораблів, тільки їх і лишило військо, бо вже були старі. Як почув про це цісар, покликав до себе корабельних старшин і сказав: „Не гаючись, скоро спорядіть ті кораблі, а знаряддя, яким кидають огонь, поставте не тільки на переді, але і при кермі та на обох боках". Коли за його наказом споряджено кораблі, посадив на них досвідних людей і звелів

Князь і дружинники.

їхати проти Ігоря. Поїхали. Як Ігор побачив їх на морі, наказав свому війську не вбивати їх, а брати живими. Але ласкавий і милосерний Господь наслав вітер на спокійне перед тим море, інакше грекам незручно було пускати огонь. І так опинилися посередині між Руссю і пустили огонь навколо. Русь, як це побачила, кидається у море; воліють краще в морі потонути, як від огня згоріти. Одні, обтяжені панцирями і шоломами пішли на дно, щоб ніколи не виринути, інші плаваючи, на самих морських хвилях погоріли. І ніхто того дня не врятувався, хіба ті, що втікли на беріг, бо малі кораблі Руси проходять і на мілку воду, де грецькі кораблі не можуть дістатися, бо там глибоко. Після того Ігор з великим соромом вернувся до дому. А греки після перемоги вернулися весело до Константинополя і привели з собою багато бранців; цісар Роман звелів усім бранцям повтинати голови".

Але в дійсності поразка не прийшла відразу. Ігорова фльота зпід Царгорода поплила на схід і почала нищити побережжа Малої Азії. Розярені вояки дуже жорстоко поводилися з населенням, — розпинали людей на хрестах, прибивали до землі, забивали цвяхи в голову. Тодішня війна велася у дикий спосіб, а варяги були відомі з суворих обичаїв. Тоді саме з походу вернулася головна візантійська фльота і пустилася у погоню за Ігорем. „Окружили ми тих навісних собак, що немилосерно на нас брехали", оповідає сучасник, „і стиснули їх у середину, не даючи їм виходити із човнів на погибель християнську. Напав на них страх і переляк великий, хотіли потай втікати і спастися з рук наших воєвод, та не могли, бо наша фльота стерегла їх і чигала на них нагорі. Нарешті відважилися і не зважаючи на небезпеку вийшли на ромеїв (візантійців). Почався бій і ромеї побили Русь дуже. Одні пропали під мечем, інші повтікали на своїх човнах". Частина втікачів пустилася на болгарське побережжа, але й тут напали на них грецькі війська і знищили їх до решти. Сам Ігор ледви з десятьма кораблями доплив до Озійського моря. Був це страшний погром, якому рівного дос ніколи Русь не перейшла.

Договір Ігоря з греками. У три роки пізніше, 944 р., Ігор зібрав нове військо і задумав знову напасти на Царгород. Окрім варягів і словян він найняв іще й войовничих печенігів. До Візантії пішли вісти з Криму і Болгарії: „Йде Русь без числа, — кораблі покрили море!" Цісар Роман налякався і просив почати переговори, обіцяв дати князеві дарунки. Візантійські посли зустріли Ігоря над Дунаєм. Князь зібрав

на раду дружину і повідомив про посольство цісаря. Дружина відповіла: „Як цісар так говорить, то й ми більше не хочемо; без боротьби матимемо золото, срібло і дорогі тканини. А у бою, не знати, хто переможе, чи ми, чи вони. Не по землі ходимо, а по морській глибині, а тут смерть рівна для всіх". Ігор прихилився до голосу дружини, взяв від греків золото і дорогі матерії і погодився на мир.

Так оповідає літопис, але новіші історики піддають під сумнів це оповідання, бо ніде більше нема звісток про цей похід. Мир з Візантією не був корисний для Києва. Ігор мусів зректися прав до Криму та до Дніпрового устя, а також погодився обмежити торгівлю у візантійських землях.

Мир складено у Царгороді 944 р. У посольстві було понад 20 послів, що були представниками Ігоря, його родини та інших князів. Договір містив такі точки:

1. Обі сторони відновили давний мир і приязнь. „А колиб з руської сторони бажав хто нарушити цю любов, то як він є християнин, нехай прийме від Бога осудження і погибіль на цей вік і майбутній; а ті, що нехрещені, нехай не мають помочі від Бога ні від Перуна, нехай не обороняться щитами своїми, нехай посічуть їх власні мечі і стріли і інша зброя і щоби стали рабами у цьому віці і майбутньому".

2. Посли і купці можуть приїздити до Греції, кілько хочуть. Але посли мають показати печать золоту, купці срібну, а князь має прислати письмо, в якому написано, кілько кораблів висилає, щоби було знати, що приходять з миром. Коли хто приїде без грамоти, мають задержати, аж справа вияснится; колиж не хоче піддатися і противиться, можуть його убити і греки за це не відповідають.

3. Коли Русь приходить без краму, не має діставати місячини (місячного удержання). Князь має приказати своїм людям, щоби не робили шкід у грецькій країні. Щодо побуту купців у Царгороді, обовязує умова Олега з 911 р. Але права Руси обмежено настільки, що не вільно купцям зимувати в Царгороді і не можна вивозити дорожчих тканин.

4. Коли втече невільник від Руси, підчас побуту у Греції, то втечу його треба ствердити присягою, тоді греки платять за нього дві штуки тканин.

5. Крадежі і грабунки караються подвійною грошевою карою.

6. Назначено таксу за викуп бранців. За грецького юнака або „добру" дівчину греки платили 10 золотників, за чоловіка середнього віку 8 золотників, за старця або дитину 5 зол. Але за викуп руських бранців греки жадали по 10 золотників, за всіх без ріжниці.

7. Руські князі зрікалися прав до „Корсунської сторони" тобто Криму.

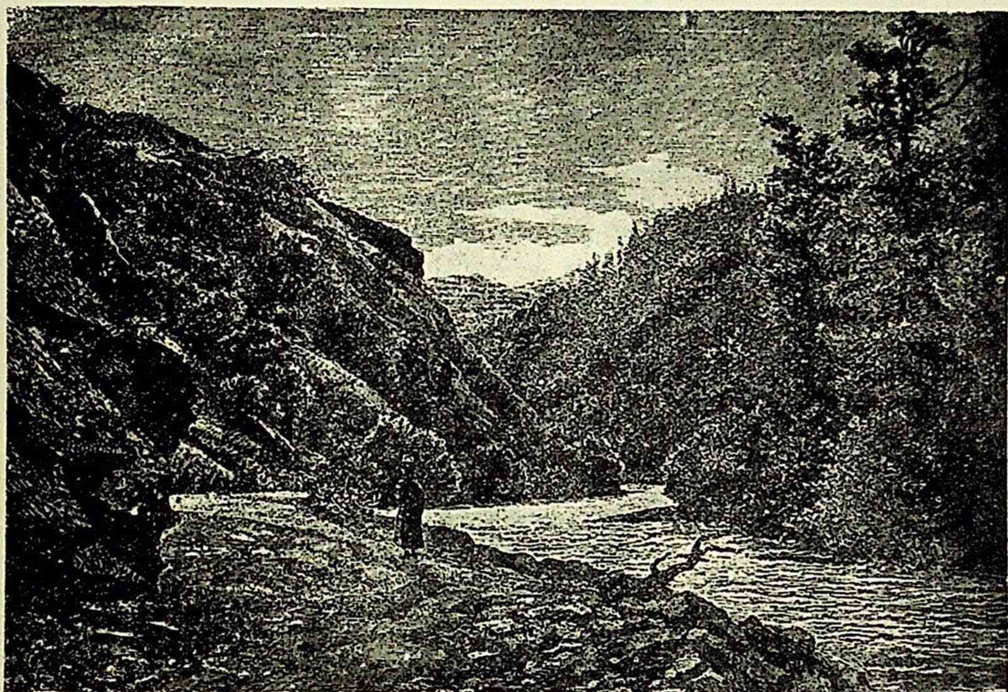
8. Русь не має перешкоджати корсунянам у риболовлі при усті Дніпра. Руси не вільно зимувати на усті Дніпра, на Білобережжі і острові св. Елевтерія (Березані).

9. Не вільно забирати розбитих кораблів другої держави ані поклажі і людей з них.

10. Спори між греками та Руссю, справи побоїв й убивства порішено подібно, як в умові Олега.

11. На бажання цісаря великий князь має вислати йому військову поміч: „тоді побачать інші країни, яку приязнь мають греки з Руссю."

12. Договір списано на двох грамотах, одну підписали руські посли другу грецькі. Християни мали заприсягти його в церкві. „А нехре-

Гори Кавказ

щена Русь має покласти щити свої і мечі нагі й обручі (оздоби) і іншу зброю і клястися на все, що написано у грамоті, що буде її берегти Ігор і всі бояри і всі люди руської землі на дальші літа і на все. А як хто з князів або людей руських, християнин чи нехрещений, переступить те, що записано у цій грамоті, нехай умре від своєї зброї і нехай буде проклятий від Бога і Перуна, за те, що переступив цю клятву"...

Похід на Каспій і Закавказзя. Ігор погодився на не дуже корисний мир з Візантією, бо його наміри йшли в іншу сторону, на схід. За прикладом Олега він вислав свої війська на Каспійське море. Військо йшло не через хозарські краї, де так погромлено Олега, але шляхом здовж Кавказу; пристали до нього й деякі кавказькі народи, як аляни і лезгіни. У Дербенті військо сіло на човни і поплило Каспійським морем до устя ріки Кури за Кавказом. Метою походу було Бердаа, найбільш торговельне місто на Закавказзі. Владу тут мали араби, віра була музулманська, з усіх сторін приходили купці, місто славилося своїми торгами, богатими крамницями, пишними садами і чудовими лазнями. Ігореві війська напали на це місто, погромили залогу й опанували околицю. З людьми зразу поводилися добре, пізніше, коли піднялося повстання, пограбили місто і забрали мешканців у полон. Проти Руси виступив намісник сусіднього Азербейджану. Бої ішли з ріжним щастям, але Русь трималася добре. Але пізніше серед війська поширилися пошести і треба було лишити нездоровий край. З великою добиччю вернулися переможці тою самою дорогою, що прийшли; ніхто не мав відваги їх спинити. Цей похід відбувся 944—945 р.

Смерть Ігоря. В останні роки князювання Ігор вів війну з деревлянами. Це завзяте поліське племя не хотіло погодитися з владою Києва, хоч було у найближчому сусідстві столиці Руси. Вже перше Олег і Ігор вели з ними війну, тепер боротьба почалася наново.

Причиною невдоволення деревлян була велика дань, яку наложив на них Ігор. Цю дань стягали варяги.

Як прийде місяць листопад, — оповідає Константин Порфирородний, — князі з усією Руссю виходять з Київа у землі підвладних словян на полюддя. Перебувають там цілу зиму і вертаються у квітні і тоді споряджають човни в дорогу до Византії.

Таке „полюддя" було дуже докучливе для місцевого населення. Не тільки треба було доставити тяжку дань—шкіру, мед, віск, чи чого там жадав Київ, — але й удержувати цілу зиму військо, яке певно не поводилося на селі спокійно. Тому словянські племена ворохобилися нераз проти цих важких обовязків.

Дань у деревлянській землі Ігор відступив зразу свому воєводі Свенельдові. Країна була багата і воєвода мав з неї великі доходи. Але тоді дружина самого Ігоря почала нарікати, що їй так добре не діється: „Свенельдові вояки приоділися у зброю і одяги, а ми голі! Ходи, княже, з нами по дань, і ти добудеш, і ми". Ігор рішився збільшити дань деревлянам і пішов з дружиною на деревську землю. Почалися звичайні „примучування", — силою взяли Ігореві вояки те, що хотіли.

Коли вже верталися, Ігор роздумався і сказав дружині: „Ідіть з даниною до дому, а я вернуся і ще походжу". Думав іще більше для себе зібрати. Як деревляни дізналися, що він вертається, сказали: „Як внадиться вовк між вівці. то повиносить усе стадо, поки його не убють, Так буде і з нами, як його не вбємо, то нас вигубить". І під городом Іскоростенем зробили засідку й убили Ігоря разом з його товаришами. Переказ каже, що привязали його до стовбурів двох нагнутих дерев і дерева роздерли його тіло на дві частини. Літопис подає смерть Ігоря на 945 р., — нові історики вказують 948 р.

Ігор залишив у літописі память князя суворого і безоглядного. Так само рішуче, як Олег, провадив він керму держави, вів криваві війни з сусідами та залізною рукою тримав підвладні племена. Мечем і кровю будовано основи державного життя.

Ольга. По смерти Ігоря владу у київській державі взяла його жінка Ольга, — перша жінка на українськім престолі, княгиня, якої імя стало улюбленим іменем українського жіноцтва.

З якого роду вона була, якого походження? Імя Ольга це скандинавське Гельга: може була донькою котрогось з „світлих і великих князів" варязького роду, що панували у різних городах. Літопис каже, що вона була родом із Пскова. Але в одному з пізніших літописів знаходимо переказ, що Ольга була селянською дівчиною, перевізничкою на ріці. Ігор був у Псковщині на ловах, побачив човен і казав себе перевести. Дівчина подобалась йому і він почав її зачіпати жартівливими словами. Але вона відповіла йому так гостро, що він набрав до неї пошани і посватав її за жінку.

За життя Ігоря Ольга мала велике поважання; князь дав їй в управу Вишгород, значний город біля Києва, а у посольстві до Греції побіч Ігоревого посла був також посол його княгині. Після смерти

Ігоря Ольга правила київською державою, в часі малолітности сина Святослава, від 945 до 960 р.

Літописець називає Ольгу „наймудрішою з усіх людей". Це була справді визначна індивідуальність. Вже саме те, що по смерти Ігоря їй полишено управу, свідчить, що княгиня не була пересічною жінкою. В ті часи, коли рішала фізична сила, відвага, рішучість, нелегко було жінці утриматися на престолі. Дикі, буйні і своєвільні варяги не стерпілиб мягкої жіночої руки. Багато було тих „світлих і великих князів", що могли взяти регенцію в імені малолітнього князя. Що Ольга все таки вдержалася при владі, що протягом кільканацяти ро-

33. Жіночий убір з могил словянських (з Полтавщини), часів по розселенню.

Убір словянської жінки.

ків радила без ніякого спротиву, все те є свідоцтвом, що вона визначалася справді великим державним хистом. Її дипльоматична діяльність, подорож до Царгороду, переговори з римським цісарем Оттоном, врешті перехід на христіянство — це докази, що Ольга була володарем високої міри.

Помста Ольги. Першим ділом Ольги була війна з деревлянами. Ігор погиб убитий деревлянами, — обовязком жінки було помстити смерть чоловіка. Але проти деревлян Ольга мусіла виступити і в імя інтересів держави. Якби деревляни мали окрему владу, то захитали би підвалинами київської держави. Повстання одного племени вистарчило, щоб і інші племена зворохобилися, а тоді велика держава пересталаб

існувати. Тому Ольга з таким завзяттям і рішучістю і навіть жорстокістю воювала з мешканцами „Дерев“.

Літописне оповідання про цю війну має легендарний характер. Ці події видно дуже цікавили нарід і деревлянську війну прикрашено різними казковими епізодами. Кияни вважали все деревлян некультурними й дикими та в тих переказах зазначували деревлянську неповоротність і глупоту.

По вбивстві Ігоря деревляни ніби то виступили з пляном подружити свого князя Мала з Ольгою. Вислали своїх послів водою на човнах до Київа. Призвала княгиня послів до себе і привитала їх: „Щасливо ви, гості, прийшли?“ „Прийшли, княгине“ — відповіли деревляни. „Чогож ви прийшли сюди?“ Відказали вони: „Прислала нас деревська земля з такими словами: Убили ми твого чоловіка, бо твій чоловік був як вовк, що забирає і грабить; а наші князі добрі, вони збогатили деревську землю. Віддайся за нашого князя Мала“. Ольга відповіла: „Мила мені мова ваша. Вже мені мого чоловіка не воскресите. Але хочу вас пошанувати перед моїми людьми. Ідіть до свого човна, лягайте і величайтеся. Я завтра пішлю по вас, а ви кажіть, що не поїдете на конях, ані не підете пішки, нехай вас несуть у човні“. І відпустила їх від себе.

І тоді Ольга приказала викопати яму велику і глибоку на дворі перед своїм теремом (палатою); другого дня вислала по послів, а сама засіла у теремі. Пішли по них: „Запрошує вас Ольга на бенкет великий“. А вони сказали: „Не поїдемо на конях, ні возами, ні пішки, несіть нас у човні“. Кияни сказали: „Нам неволя, наш князь убитий, а княгиня хоче віддатися за вашого князя“. І понесли їх у човні, а вони сиділи пишні, принесли їх на двір Ольги і кинули в яму разом з човном. Прийшла Ольга і спитала: „Добрий вам бенкет?“ А вони сказали: „Гірший від Ігоревої смерти“. І приказала засипати їх живих.

Вислала тоді Ольга до деревлян: „Як справді мене запрошуєте, то вишліть знатних людей, щоб я у великій шані віддалася за вашого князя, інакше не пустять мене кияни“. Деревляни вислали знатних мужів, що управляли деревською землею, Ольга поставила лазню і наказала їм: „Помийтесь і тоді приходіть до мене“. Напалено у лазні, деревляни увійшли туди і почали митися; а тут люди Ольги замкнули за ними двері і підпалили лазню і вони всі згоріли.

Ольга післала знову до деревлян: „Вже іду до вас, приготовте меди в городі, де ви убили мого чоловіка, нехай заплачу над гробом його і зроблю тризну (поминки) чоловікові моєму.“ Вони звезли медів багато і заварили їх. Ольга взала малу дружину і приїхала до гробу Ігоря, заплакала по своїм чоловіці і приказала своїм людям насипати велику могилу. Як уже насипали, веліла тризну влаштувати. Засіли деревляни пити, а вона наказала своїм слугам послугувати їм. А коли вони попилися, приказала своїй дружині рубати їх і побили їх багато.

Війна з деревлянами. Ольга зібрала велике і хоробре військо, щоби до останку знищити деревлян. Деревляни вийшли напроти і оба війська зустрілися з собою, Тоді син Ольги, малий Святослав, кинув копієм на деревлян і копіє полетіло між ухами коня і ударило коневі в ноги. Воєводи Свенельд і Асмольд видали наказ: „Князь уже почав, тягніть, дружино за князем!“ Деревлян погромлено, і вони втікли і зачинилися у своїх городах.

Ольга пішла під Іскоростень (тепер Коростень), там, де убито Ігоря і почала город облягати. Деревляни боронилися завзято, бо знали, що не буде їм помилування. Ольга стояла ціле літо і не могла города добути.

І видумала таке. Вислала до города зі словами: „На що ще чекаєте? Всі ваші городи піддалися мені, обіцяли дань і управляють свої ниви і землі; а ви хочете померти з голоду і не даєте дані?“ Деревляни відповіли: „Радо погодились би ми на дань, але ти хочеш помститися за твого чоловіка“. Ольга сказала: „Раз уже мстилася я за обиду мого чоловіка і другий раз і третій; тепер уже і не хочу помсти, а тільки, щоб ви дали дань. Як попомирюся з вами, піду назад“. Деревляни заявили: „Кілько хочеш від нас, радо дамо, медом і шкірами“. Ольга відповіла: „Нема у вас тепер меду ні шкір; дайте мені з кожного двора (обістя) по три голуби і по три горобці; небагато жадаю, бо ви знемоглися в облозі“.

Княгиня Ольга.

Деревляни були раді і зробили, як вона сказала, і принесли їй дань з поклоном. Ольга сказала: „Вже ви покорилися мені і моїй дитині, ідіть до себе, а завтра я відступлю від города. „Післанці вернулися, розказали людям і зраділи всі люди в городі. А Ольга роздала голуби і горобці своїм воякам, приказала загорнути у малі платки жар привязати ниткою до кожної птиці. І як смерклося, веліла пустити всі птиці. Полетіли птиці до своїх гнізд, голуби до голубників, горобці під стріхи і так запалилися будинки і вежі; не можна було й гасити, бо горіло всюди. Люди почали втікати з города, а Ольга веліла брати їх у неволю. Так добула город і спалила його. Деревлян одних побила, інших віддала у неволю своїм воякам, а решту залишила на місці, щоби платили їй дань. Дань була тяжка, дві третини ішли на Київ, одна третина на Вишгород.

Ольга установила всякі права для підбитої землі і вернулася до Києва. Обозовища її і місця ловів показували у деревській землі довгі часи. Таким способом деревляни втратили свою окремішність і вже більше не ворохобилися проти Києва. Тяжкими жертвами, при проливі крови і муках населення йшло обєднання земель в одну цілість; але все те було необхідне, щоб укріпити державу і піднести нарід до вищої культури.

Подорож Ольги до Царгорода. Супроти сусідніх держав Ольга трималася мирової політики. Не знаємо ніяких її походів у далекі землі; хоч яка вона була хоробра, то важко було жінці вести мужів

до бою. Але дипльоматичні справи Ольга вела сама і показала у тому зручність і щасливу руку. Досить сказати, що з двома тодішніми цісарствами, візантійським і римським була у близьких і приязних відносинах.

957 р. княгиня вибралася сама до Константинополя. Чи хотіла залагодити остаточно непорозуміння, які залишив нещасливий похід Ігоря, чи були якісь інші важливі справи, досить, що Ольга рішилася сама відвідати Царгород. Це доказ і великої енергії її й особистої відваги, бож дорога була далека й небезпечна й можна було з неї не вернутись.

Ольга приїхала до Константинополя у вересні 957 р. Літопис оповідає, що цісар не відразу приняв княгиню і вона якийсь час мусіла чекати у царгородській пристані, Суді, і дуже була з того невдоволена". Але приймали Ольгу дуже пишно. Приймали її з таким самим церемоніялом, як сирійських послів. На цісарському дворі перестерігали дуже докладно приписів здавна установленої етикети; чужоземних володарів і їх послів ділено на вищі і нижчі категорії. Київські князі у тій гієрархії стояли на одному з найвищих щаблів.

Ольга приїхала до Візантії з великим двором. Був з нею якийсь її свояк, 12 жінок з княжого роду, 18 жінок, приналежних до її двора, 22 послів, 42 представників купецтва, 12 перекладачів та священик Григорій, видно капелян княгині. Приняття на цісарському дворі відбулося у такім порядку:

Княгиня ввійшла до палати з своїми своячками з княжого роду і своїм двором: ішла попереду усіх, а вони йшли в порядку одна за одною; у віддалі за двором ішли посли і купці. Цілий похід перейшов через сад, портик (підсіння), різні кімнати і княгиня сіла відпочати у гостинній салі. Звідтам запрошено її до цісаря. У пишній Юстиніяновій салі стояло підвищення, закрите червоним сукном і на ньому цісарський престіл під запонами. По боках стояли срібні органи. При цісарі був зібраний весь двір. Княгиню представлено цісареві. Потім вона пішла до другої салі, де на престолі сиділа цісарева, а поруч з нею її невістка. При цісаревій був великий жіночий двір, що складався з жінок урядовців, патриціїв, сенаторів й інших достойників. Старшина двора привитав Ольгу в імені цісаревої. Потім цісар і цісарева перейшли до іншої салі, засіли при столі разом зі своїми дітьми; запрошено тут княгиню, вона сіла при столі і розпочали переговори.

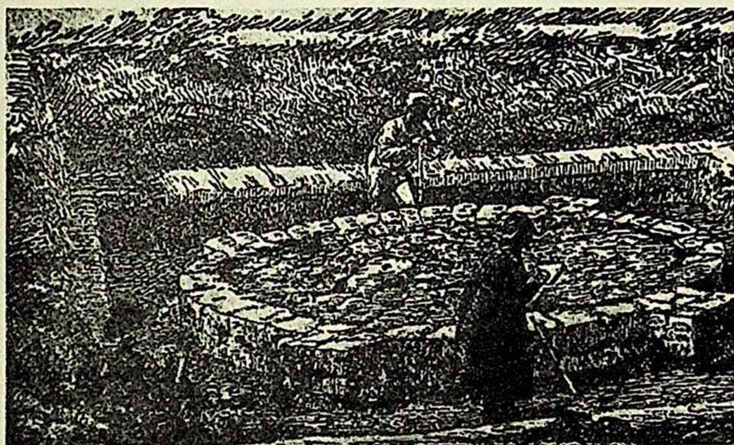
Докладного змісту переговорів не знаємо. Правдоподібно річ йшла, як звичайно, про торгівлю і воєнну поміч. У літописі є згадка, що Ольга обіцяла цареві прислати шкіру, віск і невільників та військо на підмогу.

Того самого дня відбувся святочний обід у Юстиніяновій салі. Цісарева з невісткою сиділи при столі, Ольга ввійшла з своїми княгинями і злегка їм уклонилася. Посадили її між двома зостами, тобто найвищими двірськими дамами. При обіді співали співці з двох царгородських церков; також була якась театральна вистава. У другій салі, що звалася золотою, був бенкет для послів і купців. Після бенкету Ольга перейшла до іншої салі, т. з. їдальні, де стояв золотий стіл, заставлений тарілками, прикрашеними дорогим камінням. Тут засів цісар, цісарева, їх діти і невістка, а разом з ними Ольга і спільно зїли десер.

Подібні бенкети відбулися при прощанню Ольги; до столу цісаря допущено київських послів, княгиня з своїм двором обідала з цісаревою.

По звичаю київські гості дістали від цісаря багаті дарунки. Ользі подали на емальованій тарілці раз 500 драхм, вдруге 200 драхм; члени її двора дістали по 6 до 20 драхм, відповідно до їх становища. (Драхма мала ціну більш-менш золотого франка.)

Посольство до Німеччини. Ольга, здається, не була вдоволена вислідом своєї подорожі до Царгороду. Коли згодом до Києва приїхало візантійське посольство, княгиня не відразу прийняла послів. „Нехай постоять у Почайній (київській пристані), як я стояла у Суді“ — таке веліла переказати посольству. Видно не добула в Константинополі того, чого їй було треба.

Руїни церкви на княжім дворі у Києві.

Відносини з Візантією залишилися напружені. Свідчить про це посольство Ольги до Німеччини. Німецьким королем був тоді Оттон I. Великий, могутній володар, що мав широкі пляни заснувати всесвітню монархію. Він вів успішну війну в Італії, прийняв титул льомбардського короля і думав про те, щоб обнозити римське цісарство. Для Візантії, що вважала себе спадкоємцем старого Риму, такі пляни були небезпечні і нелюбі. І саме тоді Ольга почала переговори з Німеччиною.

Про це преважне посольство збереглася тільки коротенька записка одної німецької хроніки: „959 року посли Олени, королевої русів, що охрестилася в Константинополі за імператора Романа, прибули до короля (Оттона) й просили, щоби вислати тому народові єпископів і священиків, але, як потім показалося, нещиро“.

Давні літописці черці більше цікавилися церковними справами, як світовими й їх звістки бувають дуже неповні. Може бути, що і в цій справі німецький хроніст не був добре поінформований і згадав тільки про церковні справи посольства Ольги, а інші поминув. Велика це шкода для нас, бо це вперше українська держава ввійшла в зносини з середньою Европою і то у важний момент, коли ставали проти себе дві найбільші європейські сили.

Охрещення Ольги. Що Ольга була княгинею небуденної міри, це бачимо з того, що вона прийняла християнство. Вже з давніх часів

бували у Києві християни, але у малому числі. Коли Ольга рішилася прийняти нову віру, то робила це всупереч поглядам дружини й народу, що шанував давніх богів, на це треба було великої відваги і розуму.

Не знаємо, коли Ольга прийняла хрещення. Літопис каже, що вона охрестилася в Царгороді, хрестив її сам патріярх, а хресним батьком був цісар. Ольга дістала християнське імя Олени, на память матері Константина Великого, що перший з римських цісарів прийняв християнську віру.

Літописець оповідає з цієї нагоди переказ, що грецький цар хотів посвятати княгиню. „Побачив цар, що вона дуже гарна лицем і розумна, дивувався її розумові та сказав: „Достойна ти царювати з нами". Вона зрозуміла це і каже до царя: „Я поганка; як хочеш, щоб я охрестилася, хрести мене сам, бо інакше не охрещуся". І цар охрестив її з патріярхом. По хрещенні призвав її цар і хотів узяти її собі за жінку. А вона відповіла: „Якже ти хочеш мене взяти, коли ти сам мене хрестив і назвав мене донькою; у християн нема такого закону, ти сам це знаєш". І сказав цар: „Перехитрила мене Ольга". Дав їй великі дари, золото, срібло, дорогі тканини й різнородний посуд і відпустив її".

Це тільки легенда, не історична правда. Цісар Константин Порфирородний, якого відвідувала Ольга, не міг ставити нашій княгині таких подружніх пропозицій, просто тому, що жила і при здоровлі була його власна жінка. Літописець щось побаламутив з цією справою.

Деякі нові історики (Томашівський) є такої думки, що Ольга вихрестилася не підчас побуту у Царгороді 957 р., а значно скорше. У німецькій хроніці читаємо, що Ольга прийняла християнство за цісаря Романа I, що царював 920—944 р.

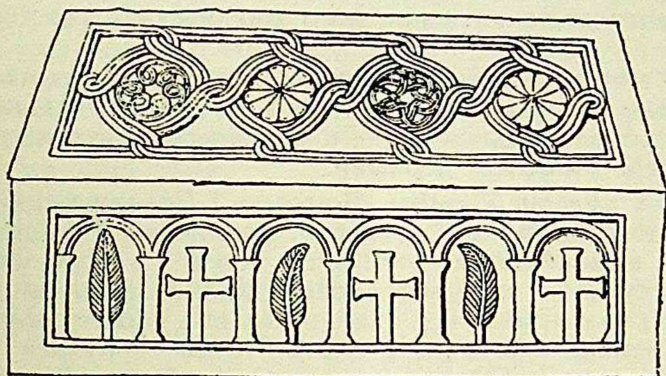
Хрещення Ольги не мало більшого значіння для київської держави. Окрім княгині може тільки дехто з її найближчого оточення прийняв нову віру. Зрештою вищі верстви громадянства ставилися до цієї справи байдуже. „Як хто хотів хреститися, не боронили, але насміналися". Навіть Святослав, одинокий син Ольги, не хотів іти слідом матері. „Як же я сам один прийму новий закон, дружина моя сміялась би з мене", казав молодий князь.

Може до слабого поширення християнства причинилося й холодне відношення візантійської церкви до християнства на Україні. Царгородський патріярхат не використав навернення Ольги, не вислав на Україну своїх епископів і не допоміг Ользі в її місіонарській діяльності. Може Царгород боявся, що охрещена Україна стане для нього більше грізна?

Тому то Ольга віднеслася по епископів до цісаря Оттона. У Німеччині зараз висвятили на епископа для Руси черця Лібуція. Але він в короткому часі умер. На його місце призначено іншого черця Адальберта, висвячено його і 961 р. він виїхав, а Оттон вивінував його щедро на дорогу. Але місія не вдалася, по році Адальберт вернувся. „Не зміг зробити нічого з того, задля чого його вислано, і побачив що даремне трудився; декого з тих, що були з ним, при повороті вбито і сам він з великою трудністю ледви спасся". Так коротко інформує нас німецька хроніка про цю справу

Ольга умерла 969 р. у Київі. Перед смертю заборонила робити тризну над собою; похоронив її християнський священик, може той отець Григорій, що їздив з княгинею до Царгороду.

В пізніші часи Ольгу почитали у нас як святу, за її заслуги для християнства. Володимир Великий переніс її тіло до Десятинної церкви і духовенство мало його у великій пошані. Але 1240 р. підчас татарської облоги. Десятинна церква завалилася та під її руїнами

Гробниця Ольги.

запропастилися мощі св. Ольги. Аж в XIX ст. підчас розкопок на цьому місці відкрито мармурову гробницю без ніякого напису, — це мабуть місце вічного спочинку першої княгині-християнки.

VI. СВЯТОСЛАВ ЗАВОЙОВНИК

Святослав. Ольга в останні роки свого віку вже не княжила сама, а віддала провід у державі синові Святославові.

Це постать найзамітніша і найкраща, найбільш лицарська і благородна між першими володарями київської держави.

Святослав зростав у традиціях, які залишили йому його світлі попередники. Дід його, Рюрик, перший увів варягів у недоступні країни східної Европи, промощував перші шляхи державі, що мала повстати на цих свіжих просторах. Батько його, Ігор, і на Чорному морі і на Каспію шукав для Києва нових доріг розвитку, і так нещасливо поляг у боротьбі з слабим племенем деревлян. Мати, мудра Ольга, вводила його у тайни европейської політики. По своїх предках Святослав взяв у спадщині широкий розмах, відвагу ставити собі далекі цілі, умілість переводити найтрудніші завдання. Плила у ньому варязька кров, але імя мав уже словянське. Одна частина його істоти рвала його до далеких походів, до підбоїв чужих земель і країв, друга вязала його з рідною землею, з Україною, веліла йому бути чутливим на потреби своєї батьківщини. Але головною прикметою його духа була глибока лицарскість. Був він вояком з цілого єства, не уважав на ніякі труди й небезпеки, був безоглядний у боротьбі, але супроти ворога умів виказати благородність і лицарський жест.

„Коли князь Святослав виріс і став мужчиною, почав збирати багато хоробрих вояків, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як леопард і багато воював. Не возив за собою возів, ні казана, не варив мяса, але різав тоненько чи конину, чи воловину, чи дичину, пік на вуглях і так їв. Не мав і шатра, а стелив на сон конячу

опону, а в голови сідло. Такіж були і його вояки. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: „іду на вас!“

Так оповідає про Святослава український літописець. Таксамо висловлюються про князя і греки, вороги його, з якими він вів завзяту боротьбу. Боялися грізного князя і ненавиділи його, але все з пошаною висловлювалися про його хоробрість і геройську вдачу.

Знищення хозарської держави. Своє князювання Святослав почав походами на схід. Манили його ті далекі країни, де його батько Ігор добував ссбі славу — а ще більше силували до боротьби життєві потреби київської держави.

Країни на схід від України, Донщина і Поволжанщина, все ще були під владою хозар. Цей рухливий, промисловий нарід зумів опанувати такий важний шлях, яким була Волга, і з устя цієї ріки приказував усім сусіднім племенам. Хозарські торгові станиці сягали від Кавказу по Урал і тримали у своїх руках все дооколишнє населення. Українські племена вже в часи Олега й Ігоря добулися зпід хозарського впливу, але далі на схід хозари самі вели всю торгівлю. Святослав задумав докінчити діла своїх попередників і знищити до останку цю могутню торговельну силу та відкрити східні торги для українського купецтва.

Свій похід він почав від племен, що були під хозарською владою. На джерелах Оки сиділи в я т и ч і, які здавна платили хозарам дань від рала, — Святослав визволив їх від довголітньої неволі. Потім рушив далі над середню Волгу. Там була держава т. зв. с р і б н и х б о л г а р, — звалися вони так тому, що через їх землю ішло срібло з Уралу. Їх столиця, Болгар (недалеко Казані) була одним з найбільших торговищ на півночі; широко відомий був Болгар шкірками північних звірят, особливо червоних, білих і чорних лисів, яких сюди доставляли зауральські племена. Болгар був також торгом на невільників; один перський поет виславляв невільниці, яких тут продавано: „Всі мої біди йдуть від болгар, що все привозять дівчата з Болгару, щоби спокусити людину; їх губи і зубки такі гарні, що з охоти до них чоловік кусає собі губи зубами“... Тут також хозари мали великий вплив, безнастанно заходили сюди їх купці. Святослав добув Болгар і у свої руки взяв волжську торгівлю.

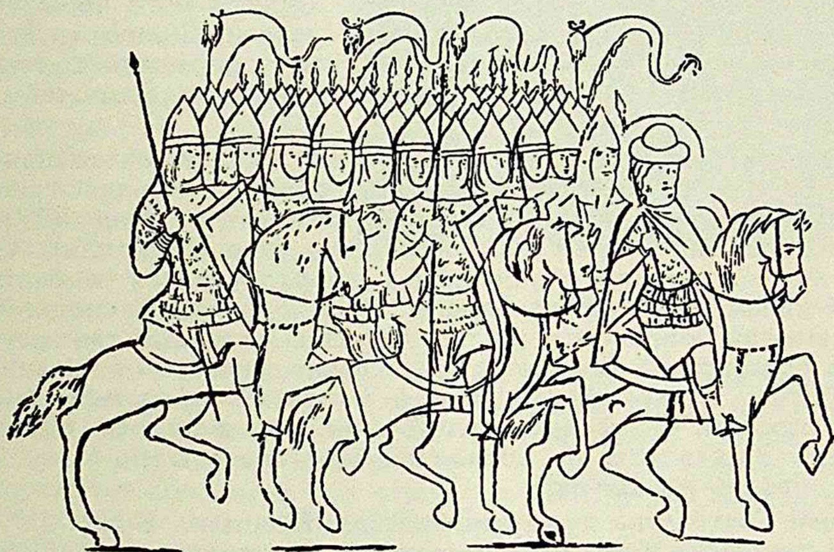
По таких приготуваннях вирушив і на саму Хозарю. До першої стрічі прийшло на переході з Дону на Волгу. Тут була хозарська твердиня С а р к е л або Біла Вежа; на прохання хозар побудували цей город греки, щоби не допустити цією дорогою нападів з України. Святослав добув це місто і пішов далі на І т и л ь, хозарську столицю при усті Волги (в околицях Астрахані). Тут був головний торг на арабські і перські вироби — шовкові матерії, зброю, металеве знаряддя, прикраси; з Ітилю все те йшло далі на захід. А знову з півночі привожено сюди шкіри і футра. Святослав добув Ітиль і не полишив у ньому каменя на камені. Сповнилося давнє хозарське пророцтво, що поляни з обосічними мечами, переможуть хозар, що мають шаблі гострі з одної сторони, — київський князь добув землю народу, що колись володів Києвом.

З хозарського походу українські війська вертались здовж Каспійського моря і Кавказу. Над морем добули Семендер, славний з виноградних садів. На кавказькому підгірі зустрілися з хоробрими

гірськими племенами ясів (осетинів) і касогів (черкесів) і перемогли їх у боях.

Ці походи відбулися 964—968 р.

Не принесли вони київській державі такої користи, якої можна було сподіватися. Україна побила небезпечного суперника в торгівлі і відкрила собі вільний шлях на схід, — це була корисна сторона перемоги. Але рівночасно не стало над Волгою держави, яка стримувала східні степові орди у поході на Европу. Хозарія не була дуже войовнича і сильна держава, але всеж давала деяку охорону західнім країнам, — тепер цього заборола не було і кочовики з іще більшою силою перли на наші землі.

Князь з військом у поході.

Перший похід на Болгарію. Попередники Святослава нераз висилали військову поміч Візантії. Така підмога була потрібна Царгородові проти грізного північного сусіда, Болгарії. Болгари, нарід турецького походження, в V—VI ст. перейшли з Азії через українські степи над нижній Дунай, там змішалися зі словянами й утворили сильну державу. Візантія не могла опертися свіжому, буйному народові і мусіла все далі відступати знад Дунаю; з початком X ст. у руках болгар була вже більша частина Балканського півострову. Болгарські князі приняли тоді титул царів і вимогли на Візантії тяжку данину, а один з царів відважився навіть просити руки візантійської цісарівної і Царгород мусів вволити його волю. Візантія, найстарша держава світу, уважала це великою ганьбою для себе і шукала способів, щоб якось Болгарію знищити.

Знаряддям до цього мала стати Україна. Вже за Олега й Ігоря візантійські цісарі забігали помочі у Руси. Наші князі у своїх договорах не боронили варягам входити у візантійську службу, але самі не дали втягнути себе у цю непевну справу. Але молодий і неспокійний Святослав дав себе приєднати до цих плянів.

До Києва приїхав грек Калокір, син херсонезького намісника, чоловік хитрий і сміливий, добре обізнаний зі словянськими справами.

Приїхав як довірений висланник цісаря Никифора Фоки і привіз князеві багаті дарунки — півтора тисячі фунтів золота. Він заохочував Святослава до походу на Болгарію. Це земля дуже багата — з Греції приходять тут дорогі матерії, золото, вино, овочі, з Чехії й Угорщини срібло й коні, з України шкіри, віск, мед, невільники; хто тут є володарем, має всього доволі. Рівночасно повинні ударити на болгарів і Святослав і Византія; Болгарія перестане існувати, а побідники поділяться добиччю. У великій тайні грек подав іще князеві інший плян: він сам, Калокір, хоче виступити проти цісаря і добути собі византійську корону, — Святослав у спілці з ним буде ще певніший.

Святослав, охочий до далеких виправ, радо погодився на ці пляни. Болгарський похід міг принести великі користи його державі. Він мав уже у своїх руках два великі торгові шляхи, Дніпро і Дін; колиб добув іще третій, дунайський шлях, уся чорноморська торгівля булаб у його руках. З такими надіями Святослав розпочав війну з Болгарією.

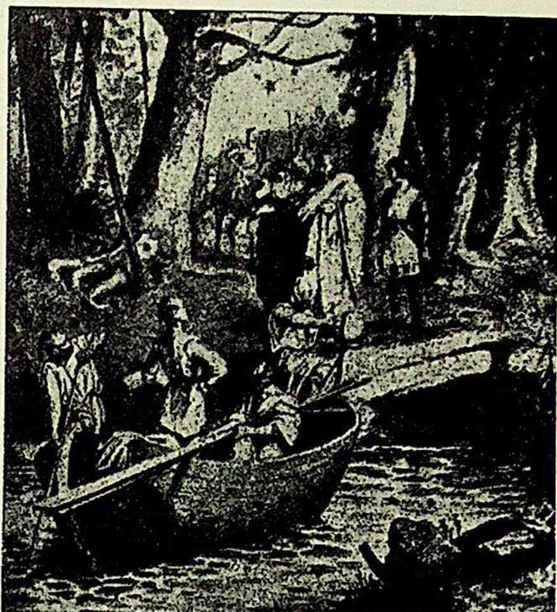
Святослав рушив з величезним військом. „Все юнацтво підняв до походу, зібрав 60000 дужого люду, окрім обозу“, оповідає грецький історик Лев Діякон. Болгари виступили назустріч у силі 30000. До бою прийшло над Дунаєм п'д Доростолом (теп. Силістрія). Святославове військо вийшло з кораблів і впорядкувалося на березі. Зі щитами і мечами рушило на ворога. Удар був такий сильний, що болгари відразу кинулися у розтіч. Поразка прийшла так несподівано, що болгарський цар Петро з розпуки захворів і в кілька днів умер. Київські війська пішли далі й у завзятій боротьбі займали город за городом. Вісімдесять болгарських міст дісталося під владу Святослава. За столицю він обрав собі Переяславець або Малу Преславу (на південь від Дунаю).

Успіхи Святослава дуже занепокоїли Византію. Були це тяжкі часи для грецького цісарства. Вже третій рік панував голод і недостача поживи; араби все наново атакували византійські посілости в Азії, для їх оборони треба було тримати там значне військо. А тут з півночі наступала грізна сила українського князя, якого Византія сама необережно на себе накликала. Цісар Никифор, володар дуже сумлінний і енергійний, старався забезпечити Константинополь на випадок облоги; побудував нові воєнні машини і обставив ними башти міста, грубим залізним ланцюгом замкнув царгородську пристань, скріпив залогу новим військом.

Але Святослав на Царгород не вибирався. З України прийшли трівожні вісти про напад печенігів; князь чимскоріше зібрав свої війська і пішов боронити батьківщини.

Напад печенігів на Київ. Чорноморськими степами від непамятних час в переходили ріжнородні азійські орди. Гуни, болгари, авари, мадяри — всі ті кочовики прямували на буйні українські степи і тут закладали свої обозовища. Від зарання історії наш нарід мусів вести боротьбу з ними, щоби оборонити своє існування і добути ширші простори для життя. Український плуг усе глибше врізувався у дикі поля, все ближче до моря посувалися українські оселі. Але степ боронився, все нові орди посилав проти хліборобських осельчан; дикі кочовики руйнували культурне життя, палили свіжо побудовані села, грабили добуток хлібороба, сотнями й тисячами уводили бранців.

Особливо грізна і завзята була орда печенігів, турецького походження. Печеніги жили зразу над нижньою Волгою, але у X віці виперли їх звідтам хозари. Печеніги пішли в чорноморські степи й зайняли простір від нижнього Дону до устя Дунаю. Ділилися на вісім „колін“ тобто орд; чотири жили на схід від Дніпра, чотири на захід. Як інші степовики, вони займалися скотарством, мали великі стада коней, корів і овець; продавали їх сусіднім народам, від них худоба ішла і до нас. Але ще охотніше віддавалися вони грабежі і нападам на спокійне хліборобське населення та на купецькі табори. Їх кочовища відрізали Україну від Чорного моря. Переїзд степами став цілком неможливий, а плавба Дніпром дуже небезпечна. Українські купці мусіли берегтися безнастанно при переправі через Дніпрові пороги, бо на березі чигали на них печенізькі загони. І навіть як кораблі віхали вже на море і плили близько берегів, печеніги бігли здовж побережжам, мов отара голодних вовків, і чекали, чи де буря не розібє човнів з купецьким крамом.

Святослав у переговорах з грецьким царем

Українські князі замало проявляли енергії у боротьбі з цим степовим ворогом. Ігор виправлявся на них і відігнав їх від Дніпра, але вневдовзі вони знову сюди вернулися. Як Ігор ішов на Царгород, узяв деякі печенізькі загони на свою службу і пустив їх на Болгарію. Печеніги використовували війни між чорноморськими державами, ставали раз по одній, раз по другій стороні і зростали в силу.

Коли Святослав був у Болгарії, печеніги кинулися на Київ. Може в цьому була й рука Візантії. Візантійці не раз уживали степових орд до нападів на невигідних сусідів, — тепер печенізький напад повинен був відтягнути князя з Болгарії.

Про печенізький набіг наш літописець оповідає широко.

Печеніги обступили Київ великою силою. Ольга з унуками Ярославом, Олегом і Володимиром зачинилися у городі. Ворогів було так богато, що ніяк не можна було вийти з города, ні вислати вісти. Недоставало вже харчів і води. Кияни зібралися на раду, що робити: ще тільки один день могли боронитися, потім треба було піддатися печенігам. Питалися, чи хто не відважиться переплисти через Дніпро і дати знати війську, що було на другому березі. Зголосився один хлопець, що готов іти. Дозволено йому вийти з города. Він пішов між печенігів з уздечкою і питався: „Чи не бачив хто мого коня?“ Умів говорити по печенізьки і печеніги уважали його за свого. Так приблизився до ріки, скинув одяг, увійшов у воду і став бристи. Печеніги кинулися до нього, почали стріляти з луків, але не могли йому

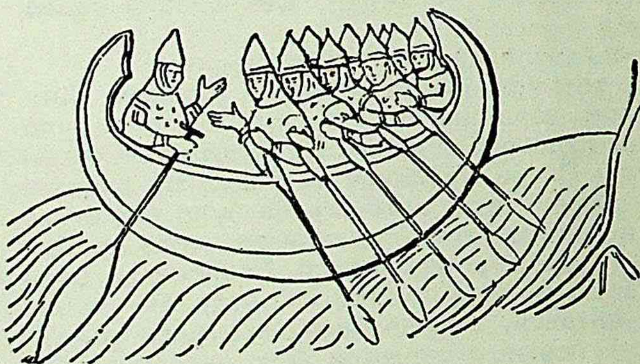
нічого зробити. З другого боку Дніпра побачили хлопця люди, взяли його у човен і перевезли до воєводи Претича. Хлопець розказав, у якій небезпеці є Київ, княгиня і княжичі. Другого дня вчасним ранком Претич з військом на човнах переправився через Дніпро і голосним звуком труб дав знати, що поміч надходить. Кияни від себе подали гасло. Печеніги думали, що це Святослав вернувся з походу, і скоро відступили від Києва.

Печенізький князь переконався потім, що його обдурили, але вже не нападав на Київ, а помирився з Претичем. Зійшлися разом і подали собі руки та обдарували один одного. Печенізький князь дав від себе коня, шаблю і стріли, а Претич дарував йому броню (панцир), щит і меч.

Кияни вислали тоді вістку до Святослава про небезпеку, в якій було столичне місто. „Ти, княже чужої землі шукаєш і бережеш, а своєї мало не втратив". У тих словах проявлялося невдоволення з безнастанних походів Святослава, що коштували багато зусиль, а не давали Україні користи. Варяги вже тратили значіння у Києві, до голосу приходили місцеві „лучші люди". купці і бояри; вони бажали мира й оборони від степовиків, а далекі походи для слави і здобичі їм вже не подобалися.

Другий похід на Болгарію. На заклики з України Святослав залишив Болгарію і вернувся до Києва. Але не думав тут довго перебувати. Впорядкував державні справи, поділив землі між синів, назначив їм до помочі бояр-намісників і знову почав готовитися до Болгарії. „Нелюбо мені у Києві", казав, „хочу жити у Переяславці над Дунаєм. Це середина моєї землі. Там сходиться все добро: від греків золото, паволоки, вина й овочі різнородні, з Чехії й Угорщини срібло і коні, з Руси шкіри, віск, мед і невільники". Але Ольга була вже хора і просила, щоби її не лишав. Святослав затримався дещо, але після смерти матері рушив знову у похід. Ще раз перемогла у ньому душа варяга, жадного слави і далеких мандрівок.

Болгарія тимчасом повстала проти князя. Коли він прийшов до Преслави, город зачинив перед ним ворота. Болгари виступили до бою з українськими полками. Святослав промовив до війська: „Прийдеться нам тут полягти, але поляжемо мужно, браття і дружино!" Боротьба трівала цілий день, але під вечір Святослав переміг і добув місто приступом.

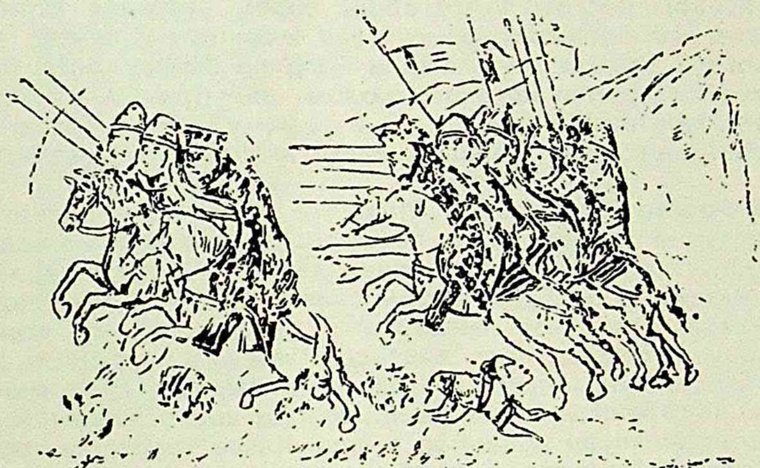

Военний човен.

Тоді рушив дальше на південь, перейшов балканські гори і добував город за городом. Грецькі письменники оповідали страхіття про його похід. У Филипополі взяв у полон 20000 людей і велів покарати їх смертю—насадити на палі. Пострахом і жорстокістю утримував болгар у покірности. Городи, знищені Святославом, залишилися пусті, в руїнах.

Війна з Візантією. Врешті задумав іти на Візантію і своїм звичаєм заповів грекам: „Іду на вас!“ Візантійська держава знайшлася у крайній небезпеці. У краю був голод, зі сходу погрожували араби, а до того ще у столиці прийшла революція. Цісаря Никифора вбито, а цісарем проголосився його убійник Іван Цимісхій. Він не почувався сильно на престолі і мусів шукати порозуміння зі Святославом.

Вислав він послів до князя і просив миру. Але Святослав прийняв гордо візантійське посольство. Заявив, що не піде з цієї багатої землі інакше, як за великою грошевою платою; нехай греки викуплять міста, які втратили, і заплатять за бранців. А як не схотять заплатити, нехай чим скорше забираються з Европи, бо не мають тут що робити — досить з них буде Азії.

Святослав жене болгар (з грецької хроніки Манасії)

Цісар дальше пробував переговорів. До Святослава писав так: „Думаємо, що не треба нам ламати згоди, що від батьків до нас перейшла непорушна, як її Бог дав. Тому радимо вам, як своїм приятелям, і просимо, щоби ви залишили край, який вам не належиться. Як не вийдете добровільно, то ми вас силою виженемо. Думаємо, що не забув ти невдачі твого батька Ігоря: він зневажив заприсяжнену угоду, приплив з великим військом, на десятьох тисячах човнів і напав на столицю, а ледви з десятьма човнами вернувся з походу, сам був вістником свого нещастя. Не нагадуємо вже про нещасливу смерть його, як він попався у руки ворогів, і як його привязали до стовбурів дерев і на дві частини роздерли. І ти не вернешся до батьківщини, як виступить проти тебе зброя ромеїв, — пропадеш тут з усім військом і ані оден човен не вернеться до дому занести вість про нещасливу долю, що тебе навістила“.

Святослав запалав гнівом на такі слова і відповів: „Не бачу жадної потреби, щоби цісар ішов до нас; нехай не трудиться іти в цей край; ми самі скоро розставимо наші шатра перед воротами Візантії і обставимо місто немов міцним валом. А як він схоче боротися з нами і вийде назустріч, сміло приймемо його і ділом докажемо, що ми не якісь голодранці, а лицарі і зброєю поконаємо ворога. Невже ж цісар уважає нас за жіноцтво, у запічку виховане, і хоче нас настрашити байками, як немовлят?“

У таких словах ішли переговори; обі сторони обкидали себе лайками так, як колись герої Гомера під Троєю.

Святослав зі своїми полками зайняв Тракію і рушив на Царгород. Під Аркадіополем (недалеко Адріянополя) прийшло до кривавого бою.

Українські війська наперли на греків з великим завзяттям. Якийсь вояк, великого зросту, відділився від свого полку і конем наїхав на візантійського полководця Варду, вдарив його мечем по шоломі і мало не убив. Боротьба велася з різним щастям, раз одна сторона перемагала, раз друга. Візантійці поділили своє військо надвоє; один полк під гук сурм і бубнів зайшов українців від заду і викликав у війську переполох; вояки почали втікати. Якийсь старшина, великанської постаті, у прегарній зброї, старався стримати військо, — їздив між полками і заохочував жовнірів. Але сам Варда наїхав на нього й ударом меча звалив його на землю: удар був такий сильний, що не затримав його ані шолом ані панцир. Війська Святослава, налякані тим, заметушилися і пішли у розтіч. Греки оповідали, що на побоєвищі лягло двайцять тисяч люду. Переможцями були греки.

Оборона Преслави. Після тої нещасливої битви Святослав знову відступив за Балкани до Болгарії. Звідтам висилав полки на візантійські землі, грабував їх і руйнував. Але Цимісхій тимчасом увійшов у порозуміння з болгарами, щоби спільними силами ударити на українські війська. Святослав найшовся у дуже важкому положенні, але тут знову виявилася його лицарська вдача і хоробрість його війська.

Цимісхій напав наперед на болгарську столицю Преславу. Боронив її старий воєвода Свенельд, що ще з Ігорем ходив у походи. Зі світанням цісар рушив на город. Казав трубіти у труби, бити у кітли і бубни; піднявся галас, зброя дзвеніла, коні іржали, вояки перекликувалися. Свенельдове військо впорядкувалося і міцною лавою, пішо, з боєвим криком виступило проти греків на широку площу під містом. Грецька кіннота ударила сильно й українські ряди захиталися. Візантійці наперли списами і загнали наше військо до міста.

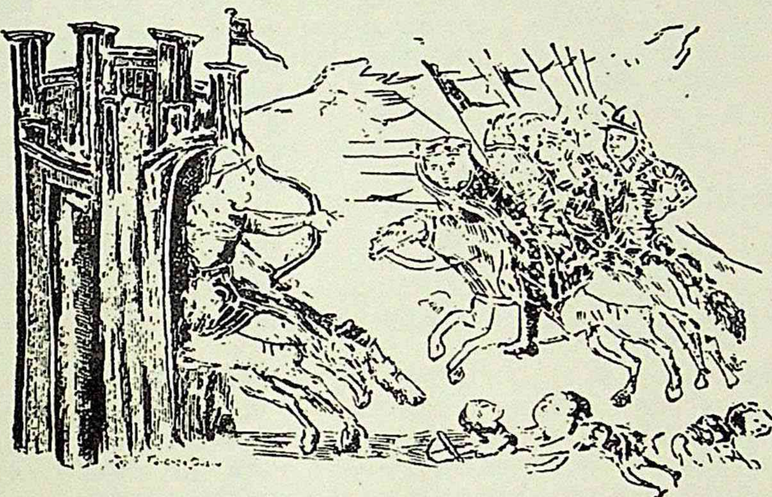
Цимісхій хотів добути город приступом. Прийшли воєнні машини, військо уставилося клином і рушило на мури. Українська залога почала відстрілюватися; летіли списи, стріли, каміння. Але візантійці поставили зблизька свої машини і зігнали оборонців з мурів. Цісар приказав ставити до мурів драбини. Якийсь хлопець, на імя Теодосій, прізвицем Мезоникт, перший вдерся на мур. За ним кинулося все військо.

Українська залога заховалася у царському двірці, що був сильно укріплений. Вояки боронилися відважно, раз у раз робили вилазки через бічну браму й убили до півтораста греків. Цісар бачив, що приступом не можна добути українців, звелів підложити огонь. Розгорілося велике полумя і знищило все довкола. Залога, в числі сім тисяч люда, мусіла вийти з замку. Візантійці замкнули її довкола, але Русь відбивалася хоробро. Багато полягло на місці, але воєвода Свенельд з своїм відділом перебився таки і подався до Святослава.

Бої під Доростолом. Остання дія великої війни розігралась під Доростолом (теп. Силістрія) над Дунаєм. Це був старий, сильний город, побудований колись ще Константином Великим. Святослав затримався тут і під захистом мурів чекав на ворогів. Свої човни Русь витягнула з води і поставила під мурами. Притянув сюди з сухопутніми військами цісар, а від устя Дунаю водою приплила візантійська фльота, що мала теж „огненосні“ кораблі, з гарматами, з яких стріляли порохом. Обі сторони готовилися до останньої розправи. „Русь уважала за великий сором, якби її перемогли ромеї і позбавили слави, яку

вона здобула у сусідів, що ніхто її перемогти не може. А ромеї знову соромилися і лякалися, щоби не поконав їх піший нарід, що зовсім не вміє їздити — їх, що все перемогали противників зброєю та відвагою," — так говорить про суперництво обох народів Лев Діякон, що описав цю війну.

Як тільки появилися грецькі полки, Святославові вояки пішли їм назустріч і заховалися у засідці. Як наблизилися передні сторожі ворога, вони напали на них і кількох з них убили. Цісар приїхав туди, побачив трупів при дорозі, пожалів їх і казав здігнати напастників. Піхотинці чимскорше окружили ліси і чагари, захопили цих вояків і звязаних привели перед лице імператора. Цей приказав бранців порубати мечами.

Святослав здобуває болгарське місто.

Під городом стояло вже Святославове військо, озброєне щитами і списами, якби одна стіна. Підійшли до Руси греки і почався бій. Сили з обох сторін були рівні, перемога прихилялася то на одну, то на другу сторону. Але під вечір цісар велів затрубіти у всі сурми і вислав кінноту до бою, — українське військо не вдержало натиску й уступило до міста.

Другого дня візантійці почали правильну облогу. На високому горбі під містом заложили табор, обвели його високим валом, вал скріпили щитами, поставили воєнні машини і почали обстрілювати місто. Наше військо з мурів відповідало їм стрілами і камінням. Нараз з міста виїхала Святославова кіннота. Здивувалися греки, бо вяряги йшли у бій усе тільки пішки, навіть на сідла не вміли вилазити. Греки кинулися на конях зі списами проти них і українська кіннота зараз завернула до міста.

В дальші дні бої велися вперто, з різним щастям. Війська з обох сторін були озброєні щитами і панцирями, і не могли завдати собі великої шкоди. Про перемогу рішав припадок. В одній битві поляг воєвода Сфенкел, „якого Русь уважала третім по Святославі". Він був велитень тілом, дуже хоробрий і завзятий, — поляг пробитий грецьким списом, а збентежене військо покинуло поле бою. Знову другого дня Русь тріюмфувала над греками. Бій розгорівся біля грецьких машин, що їх Русь конечно хотіла спалити. Грецький полководець Іван Куркуа, з цісарського роду, що мав провід над машинами, з добірним відділом виїхав проти Руси. Але був на підпитку і розіспалий, їхав необережно, кінь спотикнувся і скинув його зі себе. Святославові вояки побачили пишне убрання їздця і гарну зброю,

думаг що це цісар кинулися на нього і порубали його мечами, а гол ь, загкнули на ратище.

Але знову прийшов нещасливий день для Руси. Воєвода Ікмор, що мав перше місце по Святославі, з пішим полком загнався далеко за греками; але наїхала на нього кіннота й якийсь грецький старшина одним сильним ударом меча відтяв йому голову разом з правою рукою. Скрикнула з болю Русь, як побачила смерть свого воєводи і почала уступати; вояки відходили в порядку, щити несли на спинах, щоби заслонитися від списів ворога. Але багато війська полягло при цьому відступі.

Ніччю Русь справляла похорони своїм покійникам. „Як настав новий місяць, вони виишли на рівнину і шукали своїх мерців. По складали їх під мурами, багато вогнів розложили і палили тіла. По-предківському звичаю забивали багато невільників, чоловіків і жінок, на пошану мерцям, топили у Дунаю дітей і півнів пускали з течією..." Понурі, суворі обряди... Далеко від батьківщини, на берегах синього Дунаю нащадки варягів складали старосвітські криваві жертви...

Останній бій. Важкі невдачі болюче пригнобили князя Святослава. Але він не давався одчаєві і старався надхнути своє військо добрим духом. Зібрав старшину на раду і питався про її думку. Одні дорaджували темної ночі сідати на човни, перекрастися якось і втікати. Інші радили погодитися з греками і тим способом рятувати військо; утеча і так неможлива, бо на Дунаю по обох боках сторожать огненосні кораблі. Святослав зідхнув важко і так сказав:

„За нашим військом завсігди йшла така слава, що без труду підбивали ми сусідні народи і без проливу крови тримали у неволі цілі краї. Пропаде та слава, як так соромно уступимо перед греками. Від предків дістали ми мужність, — пригадаймож, яка непереможна була до тих часів наша сила і міцно биймося за своє спасення. То не наш звичай втікачами йти до дому! Нам або жити з перемогою або славно полягти, як слід хоробрим мужам!"

Військо вислухало промови князя і рішило не уступати, а ще раз ударити на греків. „Про них оповідають таке", каже грецький письменник, „що вони навіть переможені ніколи не віддаються у руки ворогів. Як не сподіваються вирятуватися, встромляють собі у нутро мечі і так себе забивають. А роблять це тому, бо вірять, що забиті ворогами на війні, на тім світі служать своїм убийникам. Вони бояться такої невол і самі себе забивають, щоби не служити по смерти своїм ворогам".

Другого дня під вечір Святослав ударив на грецький табор. Бій був дуже завзятий. Святославове військо йшло міцною лавою з виставленими списами, перло сильно на греків, било коні стрілами, так що їздці падали на землю. Святослав „мов непритомний" натискав на ворога, заохочував вояків до бою. В одній хвилині він опинився в небезпеці. Анема, той сам, що вбив Ікмора, наскочив на нього

Кінець піхви меча з княжих часів, найдений у Звенигороді б. Львова.

й ударив мечем по горлі, але щит і панцир сплетений із залізних кілець спасли князя. Анему окружили довкола українські вояки і він упав мертвий під їх списами. Гучно закричала Русь і сильно потиснула греків, так що вони почали утікати. Цісар усіми силами старався їх затримати, сам хопиз за спис і рушив поперед своїх вояків. Нараз зірвалася велика буря, впала на Святославове військо і порохом засипала очі воякам. Греки оповідали пізніше, що це св. Теодор прийшов їм у допомогу. Вони набрали відваги і наперли всією силою на Русь — завзята січа тривала до самого вечора, аж ніч розділила вояовників. Греки приписували собі перемогу, казали, що ворогів упало на полі бою 16000, а самих щитів дісталося їм 20000. Сам Святослав був ранений і мало не погиб. Але далеко грекам було до справжньої перемоги. Русь знову замкнулася у сильних мурах Доростолу.

Деревляна статуя скандинавського князя з X. в.

Замирення. Обі сторони були вже втомлені війною і нарешті прийшло до мира. Святослав вислав послів до цісаря і подав свої умови: він залишить Доростол і цілу Болгарію і поверне бранців, але греки мають дозволити Руси відплисти безпечно і доставлять війську збіжжа; торгові звязки залишаться приязні, як були давніше.

Цісар погодився на переговори. Але літопис каже, що греки хотіли перехитрити Святослава. Погодилися дати йому дарунки, але жадали, щоби подав число свого війська. Хотіли дізнатися, які його сили. Та князь пізнався на їх хитрости і подав число війська удвоє більше, як було.

Цісар призвав тоді своїх бояр на раду і питав їх: „Що маємо робити, не зможемо йому дорівняти“. Бояри порадили: „Вишли йому дарунки, випробуємо його, чи любить золото й дорогі матерії“. Цісар вислав розумного мужа з золотом і дорогоцінними тканинами і приказав йому: „Розглядай погляд його і думки його“. Дали знати Святославові, що прийшли греки з поклоном і він велів їх привести перед себе. Посли ввійшли, поклонилися йому і поклали перед ним золото і дорогі матерії. А він і не глянув на дари та сказав слугам: „Сховайте це“. Вернулися посли до царя й оповіли, як було. Один

з бояр порадив: „Випробуй його ще, царю, вишли йому зброю“. І так зробили, принесли йому меч і іншу зброю. Святослав прийняв зброю, почав її хвалити і любуватися нею й казав привітати від себе цісаря. Оповіли це знову посли на цісаревій раді. І сказали бояри: „Твердий це чоловік, — золота не цінить, а зброю бере. Треба з ним помиритися“.

Договір Святослава. Дня 24 липня 971 р. обі сторони склали договір. Грамота, підписана Святославом, мала такий зміст:

„Я, Святослав, князь руський, як присягав, так і потверджую цим писанням свою присягу: хочу мати мир і повну приязнь з Іваном, великим царем грецьким і з боголюбивими царями Василем і Константином і з усіми людьми вашими, і таксамо вся Русь, що є під моєю владою і бояри й інші до кінця віку. Ніколи не задумаю походу на вашу країну і не збиратиму війська ані іншого народу не вишлю на країни, що є під владою грецькою, ані на корсунську країну і городи, що там є, ані на болгарську країну. А як хто задумає виступити на країну вашу, я виступлю проти нього і буду боротися з ним, як я присяг царям грецьким і зі мною бояри і вся Русь, так доховаємо умови. А колиб ми не доховали цього, що тут сказано, і ті, що є під моєю владою, — нехай проклене нас Бог, в котрого віруємо, Перун і Волос, бог худоби, щоби ми стали жовті як це золото і щоби посічено нас нашою зброєю і щоб ми померли. Все те вважайте за правду, що я обіцяв сьогодні вам і що ми написали на цій грамоті і печаттями нашими припечатали“.

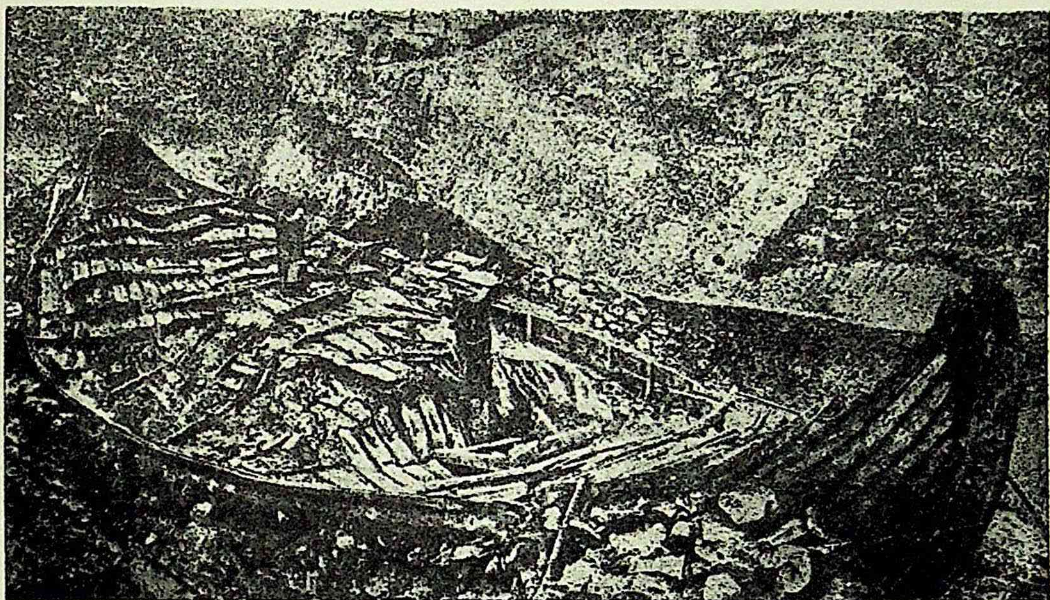
Як підписано умову, цісар вислав збіжжа для Святославого війська, на кожного вояка по дві чвертки. Тих, що брали збіжжа було 22000. На початку походу Святослав мав 60000, — більш, як половина, полягла у боях.

Потім ще оба володарі зустрілися з собою. Про цю стрічу так пише очевидець Лев Діякон:

„По заведеній умові Святослав забажав побачитися з цісарем. Той не відмовився і у позолоченій зброї, на коні приїхав над беріг Дунаю, а з ним було багато кінноти у позолочених зброях. А Святослав приїхав звичайним човном, тримав весло і веслував з усіми іншими. Вигладав він так: середнього росту, не надто високий, але й не низький, брови мав густі, ніс короткий, бороду оголену, на верхній губі густі і довгі уса, голова зовсім обголена, з одного боку висів чуб, що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі і взагалі добре збудований. Видавався якийсь понурий і дикий. В однім усі висів золотий ковток, оздоблений двома перлинами з червоним ґранатом посередині; одяг на ньому був білий і нічим не відрізнявся від інших окрім чистоти. Не багато поговорив з цісарем, сидячи на лавці човна, і відїхав“.

Смерть Святослава. Мир відкрив Святославові дорогу до дому. Військо сіло на човни і поплило Дунаєм до гирла ріки, а звідтам далі Чорним морем, звичайною дорогою, близько берегів, де плавба була безпечніша. Так українська фльота доїхала до Дніпрового лиману. Але тут прийшли вісти, що Дніпрове побережжа заняли печеніги.

Святослав передбачував цю перешкоду і підчас переговорів з греками вимагав, щоби цісар приказав печенігам, аби не непокоїли війська,

Човен вікінґів з Озеберґу, перед його добуттям із торфовища.

коли вертатись ме. Печенігів уважали союзниками Візантії. Греки обіцяли вволити волю князя і цісар ніби то вислав своїх послів до печенігів у цій справі. Але вийшло інакше. Чи то греки поступили нещиро і не стримали печенігів, чи печеніги не хотіли послухати греків, — досить, що велика печенізька орда залягла Дніпровий низ. Кочовики жадібно чекали на прихід війська, сподівалися, що в їх руки дістанеться велика добича.

Святослав зразу підїхав човнами до порогів, але переконався, що орда стереже місць, де треба було човни перетягати берегом. Його військо було втомлене й сили за малі, щоби перебитись через цю заставу. Старий, досвідний воєвода Свенельд радив князеві їхати до Києва з невеликою дружиною, кінно, степами, — якось хильцем пробитися до столиці. Звідтам можнаби привести нові сили. За той час військо з добиччю і човнами малоб залишитися на Дніпровім низу. Але Святослав не хотів кинути війська. За багато недолі й біди перейшли його вояки, він не мав серця лишати їх серед небезпеки. Надходила вже зима і він рішився зимувати при усті Дніпра, на Білобережжі. Мав надію, що печеніги самі відійдуть, або прийде поміч з Києва.

Зимівля була дуже важка. Не стало хліба і почався голод. Військо вбивало вже й їло коні, але й тих не ставало; коняча голова коштувала пів гривні — тобто пів фунта срібла.

Весною Святослав рушив Дніпром. Але печеніги витрівало чекали на Дніпрових порогах. Князь мусів іти пробоєм. Почалася боротьба. Українське військо було краще озброєне, але печеніги переважали числом. Святослав, як звичайно, ішов попереду своїх полків. Але тут печеніги замкнули його тісним колом і у бою хоробрий князь поляг. З ним разом погибло богато війська, тілько частина під проводом Свенельда перебилася до Києва.

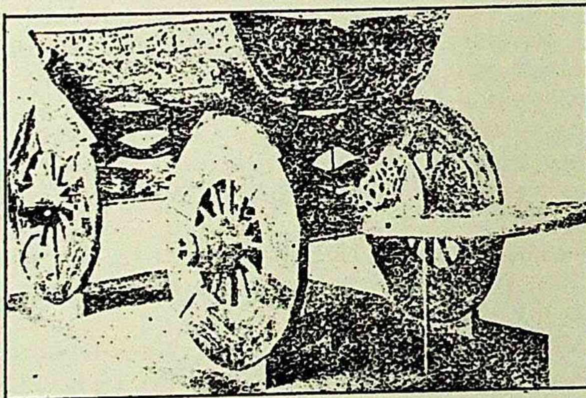
Поляг Святосляв і навіть тіла його не похоронено. Дикий печенізький ватажок зрубав йому голову і з черепа казав зробити собі чашу. А на чаші дав напис: „Так буде кожному, хто не пильнує своєї землі, а чужої шукає".

Цими словами тодішнє громадянство осудило походи Святослава. Безнастанні війни втомили всіх, а нарід бажав спокою і безпеченства, за якунебудь ціну.

Але Святослав у своїх широких плянах мав на меті добро своєї держави. Чи йшов на Волгу, чи на Каспій, чи на Дунай, все прямував до одного: щоби своїй країні дати широкі простори, щоби усунути з дороги її суперників. Та ці змагання були занадто широкі і неосяжні. Київська держава не була ще така сильна, зорганізована й багата, щоби могла використати ті шляхи, які приготовив їй князь-завойовник. Київ не мав навіть сили, щоби здобуті землі утримати у своїх руках. Масу крови пролито, кістки варягів і словян біліли по далеких побоєвищах, а безпосередньої користи з цього не було. Що більше — сам Київ знайшовся у небезпеці. Те, що князь був у далекій стороні, використали найближчі сусіди, кочовики, зайняли степи і почали напади на Україну, — відважилися вже і саму столицю непокоїти.

Та Святослав без походів і небезпечних виправ не міг жити. Кипіла у ньому кров його предків-добичників, рвала його у далечінь, у безмежні просторі, далекі моря, незнайомі країни. Плили човни з білими вітрилами, з боєвим окликом ішли у боротьбу в залізо заковані вяряги, а перед ними неустрашний князь-вікінг... Але це вже були останні хвилини варязьких перемог, останні часи підбоїв. Наступники Святостава мусіли вже послухати голосу землі, громадянства і перейти до мирової політики, до щоденної, твердої праці.

Далекі й широкі пляни Святослава не повелися, його держава пішла не тими шляхами, які він вказував. Але постать князя залишилися світла і могутня. Великий войовник, лицар без закиду, вірний товариш вояків — це Святослав. „П о л я ж е м о, а н е о с о р о м и м о з е м л і н а ш о ї" — це гасло, яке він лишив своїм наступникам.

Віз з Озеберґу. Зразок воза, яким користувалися варяги.

Характеристика перших князів. Володіння Святослава кінчить перший період історії княжих часів. Деякі історики називають цю добу варяжською, бо Україна була під переважливим впливом варягів. Ця доба має незвичайне значіння в нашій історії, бо в ній витворилися й закріпилися основи життя нашого народу на довгі часи.

Першою і найважнішою подією було з а с н у в а н-

ня держави. Почини державности були у різних українських племен (нпр. у дулібів на Волині), але остаточно провід обняв Київ, головний город полян. З приходом варягів межі київської держави поширилися на цілу східню Европу — сягали від Балтійського до Чорного моря та від Німана й Буга по Волгу і Каспій.

Князь Святослав Завойовник.

З поширенням державної влади прийшло обєднання племен в одну цілість. До київської держави належали племена українські, білоруські, великоруські, фінські, турецькі. Не було мови про якесь національне обєднання народів; але в одну цілість єднали їх господарські звязки, торгівля, устрій і право.

Державний устрій того часу проявлявся як влада вищої варязької верстви над підбитими словянами. Варязькі дружини стягали з покорених племен безоглядно дань і силували їх до всяких робіт, — зате давали забезпечення від нападів степових орд.

Варяги втягнули наших словян у далекі морські походи, відкрили для України чужосторонні торги, ввели наш нарід у взаємини з Азією і південною Европою.

Варязька доба немало причинилася до розвитку нашого національного характеру. До спокійної, певної себе, але занадто консервативної і мирної словянської вдачі варяги додали елємент відваги, войовничости, підприємчивости. Честь, слава, вірність батьківщині, погорда смерти, лицарськість — ці високі моральні прикмети утвердило у нашій вдачі буйне варязьке лицарство.

Доба перших князів коштувала наш народ багато крови, трудів і страждань. Але ці часи не були втрачені даром, — вони дали нам основи державности.

VII. КУЛЬТУРА ПОГАНСЬКОЇ УКРАЇНИ.

Давній краєвид України. Прабатьківщина словян була у країні великих лісів: „Край словян рівний і лісовий; вони живуть у лісах. Ані садів ані ріллі не мають", оповідає араб ібн-Дусте. Так само найдавніший наш літопис описує околиці Києва: „Був бір та ліс й ловили звірів". Цілу північну сторону Київщини і Волині називали просто лісовою стороною. Від ліса взяла свою назву й Деревська земля, теперішне Полісся. Давні неперехідні ліси протягалися від Висли до Дніпра і дальше за Дніпро у Чернігівщину. Цілі Карпати, Підкарпаття і західня частина Галичини була первісними лісами.

Де ці ліси починалися і де кінчалися, про це не знав ніхто. Цілими днями можна було йти вперед і краю пущі не було. Праліс був великий, густий, темний. Ніхто ніколи не рубав дерев, вони росли й росли, поки ставало їм природної сили. А потім лісові велитні сохли й порохнявіли самі, валилися від старости, падали від громів і буревіїв. Величезні їх пні завалювали переходи, яри і проваллям, гнили там у болотах і потоках, на їх порохні виростав новий, молодий ліс і на буйній землі ріс швидко, розростався ще густіше і могутніше.

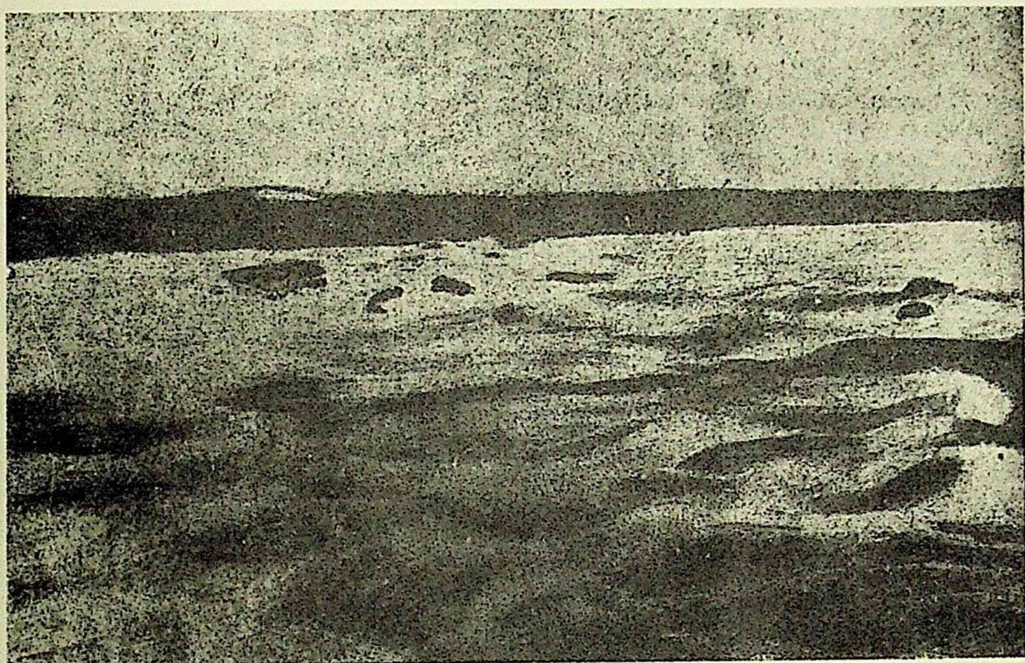
Ліси були всюди. Навіть ті околиці, де лісів майже невидно, де сьогодні стеляться безкраї лани збіжжа, колись були вкриті недоступними пущами. Ще тепер, у кожному нашому селі залишилися спомини, що тут і там, на різних місцях були колись великі ліси. Половина присілків, горбів і сіл має назви від колишніх лісів та гаїв, як Дуброва, Бучина, Явірник, Березина, Грабина й інші.

Давні пущі були вогкі і багнисті. У тіні дерев, під заслоною гиляк і спадаючого листя ховалися джерела, мокровини, озерця, струмочки, потоки і великі ріки та озера. Чужі письменники думали, що по середині Східньої Европи є одно величезне озеро. Багна й мочари були такі широкі і неперехідні, що лісові племена могли за ними безпечно ховатися і ніхто до них не мав приступу. Богато давніх осель й оборонних городів повстало у таких багнистих околицях; напр. давні княжі городи Звенигород, Белз, Бужськ ще дотепер славляться болотами.

В напрямку на південь пущі рідшали і між ліс входили широкі простори трав. Це була смуга т. зв. лугів. Тут було найкраще місце для поселення людей. Як тільки був спокій і від степу не появлялися дикі кочовики, то луги покривалися оселями. Тут осідали великі, багатолюдні словянські роди, вирубували ліс на будову своїх оборонних дворів, на буйних травах розводили скотарство, починали орати й управляти землю. Всі найважніші і найбільші наші городи повстали у цій луговій смузі. Біля самого Києва сходився північний ліс з південним „полем", степом.

Степи залягали південну частину України, над Чорним і Озівським морем, по Дунай і до кавказького підгірря. Цю околицю найкраще знали давні грецькі письменники і найчастіше її описують. „Вся земля гола, без дерев", каже старий Геродот. „Так звана пустиня скитська це рівнина богата травою, без дерев, води має помірно, великі ріки забирають воду з рівнини", оповідає Гіпократ.

Кілько разів описували цю країну українські письменники! Який гарний, незрівняно чудовий наш степ весною, як буйні дощі напоять землю вогкістю, як зазеленіє трава, як зелене її руно стає все гу-

Дніпро при Ненаситецькому порозі.

стіше... І як потім зацвитуть різнобарвні квітки і цілий степ виглядає як пишно тканий килим... Про буйність трави у степу чуда оповідали давні подорожники. Досить було лишити плуг на кілька днів у степу, а вже його заростало зілля; такі високі були трави, що волів з рогами не було у них видно, а їздець на коні ледви бачив, куди їхати... А літом, під промінням горячого сонця, трави жовкли, вянули, хилялися все нижче; по кількох тижнях спеки висихали всі озерця і потічки, а трава чорніла і розпадалася; немов попелом покривалися широкі простори. Який же сум, яку тугу навівали тоді степи...

Степ був пристановищем усіх кочовиків, звідтам на спокійні словянські оселі йшли напади диких орд. Довгих літ і віків треба було, заки український плуг врізався у ці буйні, родючі простори.

Ловецтво. Величезні пущі ховали у собі велику силу дикої звірини. Представниками великих звірів були зубр і тур. Зубр зберігся ще дотепер у звіринцях; визначається він назверх вигнутим хребтом і вовною. Тур мав постать нашого вола, тільки був більший і сильніший. Винищено його цілком в XVI ст. З більш поширених звірів був тоді у всіх лісах олень, лось, дик, рись, куна, лис, вовк, медвідь. Задля футра цінилися дуже бобри, білки (вивірки), видри. Бобри ще дотепер залишилися на Поліссі і є там під охороною; колись були у нас у великім числі, але винищено їх для пошукуваних шкірок. З вивірок літопис згадує білу вивірку, якою платили дань поляни, сіверяни і вятичі. На Поліссі, у землі деревлян жили чорні куниці. Не знати, чи був де у нас чорний лис, якого футро вважали за найтеп-

ліше з усіх; теплоту чорних лисів доказав один арабський каліф, завиваючи пляшку з теплою водою в різні футра і виставляючи їх на .мороз.

Через таке багатство звірини ловецтво було найдавнішим заняттям словян. Про це говорить давній наш літописець, коли описує обичаї словянських племен, „всі вони ловили звіря". Мясо дичини давало поживу, футро йшло на одяг і на продажу або обмін за інший крам; футрами і шкірами платили також головні данини.

Лови відбувалися на різні способи. Найчастіше ловили звірів у сіті, якими заставляли місця, де звірі переходили. Такі сіті звалися „перевіси" або „перевісища". Також ішли на звіря з рогатиною; це був короткий спис, з гострим кінцем і поперечкою, що не давала звіря перебити наскрізь. Пізніше полювали теж кінно. Зпоміж перших князів ловами займалася Ольга; літопис згадує її „ловища" тобто місця ловів у землі деревлян.

По лісах, багнах і степах жила різнородна птиця. Орел, сокіл, яструб, кречет, каня, кобець, крук, журавель, гуска, качка, чапля, чайка, бузько, лебідь — всі ці назви стрічаються в словянські часи. Лови на них мали на меті не якусь більшу користь, а ловецьку приємність; стріляли їх з луків, або ловили при допомозі вивчених соколів і яструбів.

Рибальство. У ріках й озерах тиснулась великою масою риба. Майже усі назви риби словяни мають окремі від інших народів, видно самі вчилися рибальства і самі рибу називали. Головні роди риби були щука, линь, пструг, окунь, угор, осетер, плотиця.

Рибу ловили найбільше сітками, що мали різні назви, як „невід", „мережа", також і вудкою.

Українські рибалки запускалися також на Дніпровий лиман і Чорне море і зганяли звідси грецьких рибалок з Херсонезу. В умові з Ігорем 944 р. греки вимогли таку постанову: „Як Русь зустріне корсунян, що ловлять рибу у усті Дніпра, нехай не робить їм ніякого лиха".

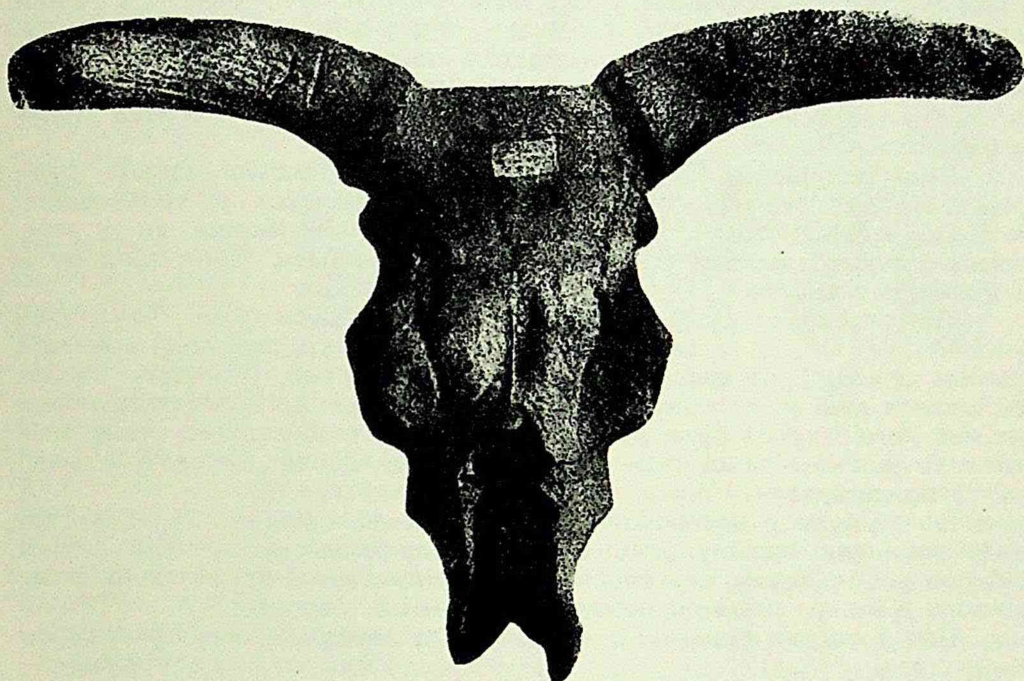
Бжільництво. У своїх відвічних лісах наші предки навчилися бжільництва або бортництва. Бжолу зразу ховали у дуплах або у дірах, вирубаних у пнях лісових дерев; така діра звалася борть, а пасішник — бортник. Є ще дотепер в Галичині село Бортники. Пізніше робили вже улиї з колод, які можна було переносити з місця на місце. Згадує про це арабський письменник ібн-Дусте: „Словяни роблять з дерева скриньки подібні до діжок, там ховають бжолу; це зветься у них улидж (улий)". Назви „матка" і „трутень" відомі вже в ті часи.

Мед мав тоді високе значіння у господарстві, роблено з нього напиток. Знаємо вже оповідання про помсту Ольги, як вона приказала варити меди на поминки по своєму чоловіці. Деякі племена платили дань медом. Мед і віск вивозили також на продаж за границю і поруч зі шкірами це були головні продукти давнього господарства.

Хліборобство. Словяни знали хліборобство з дуже давніх часів, але у їх лісовій стороні мало було доброї землі і рільництво поширювалося поволі. Тому й деякі грецькі та арабські письменники говорять, що словяни не люблять роботи на полі. Аж пізніше, як сло-

вянські племена ввійшли у більш родючу лугову смугу, хліборобство знайшло добрі основи і стало головним заняттям наших предків. В X ст. навіть у малородючій країні деревлян були всюди управлені поля. Арабський подорожник Ібрагім ібн-Якуб хвалить вже словян за їх пильність і робучість: „Пильнують хліборобства і добувають собі прожиток краще, як усі народи півночі".

Ріллю орали зразу ралом або сохою; це була звичайна кривуля з дерева, що гострим кінцем порола землю. Пізніше появився краще

Череп тура.

зроблений плуг з окремим „лемішем". Коли почали вживати борони, цього не знаємо. Мотика і лопата були від найдавніших часів. Необроблена земля мала різні назви: ляда, цілина, угор; оброблена звалася рілля або нива. Сіяли городину й озимину.

Зі збіжжя зразу найбільше поширене було просо. Про це говорять і грецькі письменники й арабські. Ібн-Дусте оповідає: „Більш над усе сіють просо. У жнива беруть просо у кірці, підносять до неба і кажуть: Господи, ти давав нам страву, дай і тепер її досить!". З хлібних родів збіжжа словяни управляли теж жито (звалося „рожь"), пшеницю, ячмінь, овес. Ці роди збіжжа знайдено у поганських могилах сіверян і деревлян. Гречки ще не було. Збіжжа разом називали „житом".

Колосся зразу зривали рукою, але скоро поширився серп. Перші серпи були кремінні, пізніше залізні. З давних часів згадується також коса і клепач до неї, та граблі. Збіжжя вязали у снопи, звозили на гумно, молотили ціпами, віяли і ховали у засік або „сусік". Зерно мололи на жорнах або товкли. Первісні жорна це камінь з видовбаною

дірою; сипали там зерно і другим круглим каменем розтирали. Солому вживали на стріху.

Городин словяни знали небагато, мабуть тільки мак, ріпу, часник і цибулю (звалася „лук"). Зі стручкових рослин був горох, біб і сочевиця. Сіяли також лен і коноплі на виріб полотна.

З овочевих дерев росли у нас дико яблуні, груші, сливи, черешні, але ніхто ще їх не щіпив.

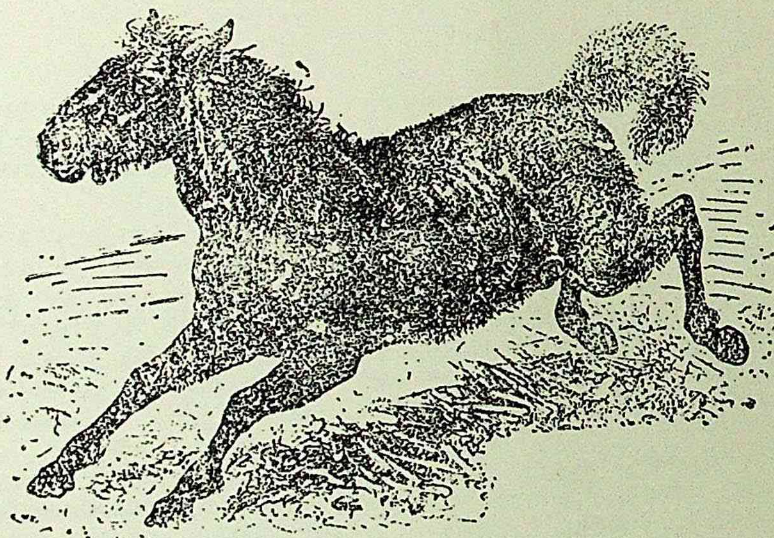
Скотарство. Давні письменники кажуть, що словяни мали небагато худоби. „Худоби до роботи у них мало. а коней верхових має тільки один князь", оповідає араб ібн-Дусте. А цісар Константин Порфирородний каже, що у нас цілком худоби не було: „Русь силкується мати згоду з печенігами; бо від них вона купує корови, коні і вівці, із того живе лекше і вигідніше; бо з названої худоби нічого нема в Руси".

Такі оповідання очевидно перебільшені. У словян здавна були різного роду домашні звірята; їх кістки знаходяться у словянських могилах. Правда тільки те, що худоби було у нас менше, як у степових народів і звідтам словяни худобу купували або приводили з воєнною добиччю.

Деяких родів худоби може словяни доховалися самі. Так сірий український віл це та сама порода, що дикий тур; зроблено докладні поміри черепів і виявилася ця подібність. Таксамо у наших степах стрічалися дикі коні, пізніше називано їх тарпанами. Нераз відбувалися на них лови і треба було немалої зручности, щоби такого коня зловити. В далеко пізніші часи запорожці уміли коней „вибивати з дика" тобто присвоювати.

Коней було у нас доволі багато; підчас походів на Візантію князі висилали частину війська кінно степами до моря. Але доброї кінноти ще не було; Святослав у Болгарії виставив проти греків дещо кінного війська, але воно не дотримало місця ворогові.

Що у словян були вівці, це бачимо з деревлянської приповідки: „як внадиться вовк між вівці, то повиносить усе стадо".

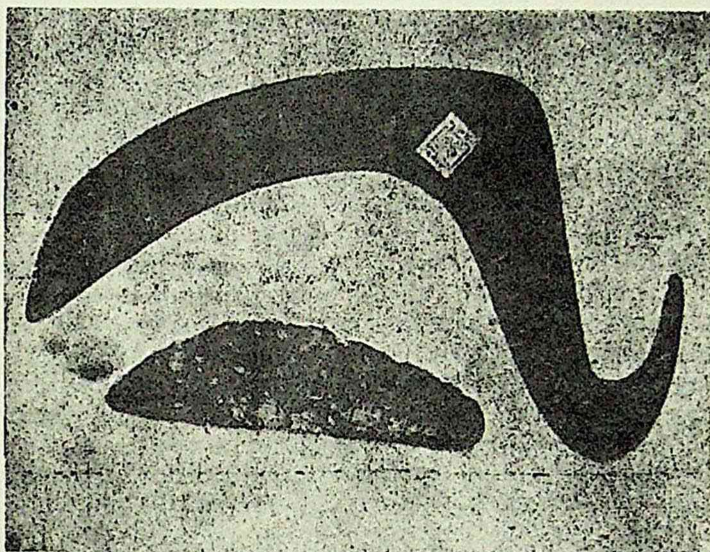
Тарпан, дикий степовий кінь.

У степових народів мало була поширена годівля свиней. Геродот каже про скитів: „Нема у них звичаю жертвувати свиней, навіть годувати їх у своїм краю зовсім не хочуть". Інакше чуємо про

словян: „Вони пасуть свиней ніби овець“ говорить Ібн-Дусте.

З домашньої птиці були вже напевно кури; у словянських могилах знайдено курячі кістки і лушпиння яєць. Деревляни тримали голубів у голубниках.

Товаришем та приятелем людини був уже тоді пес. На похоронах господаря забивали його улюбленого собаку. Але про кота нема ще ніяких згадок.

Кремінний та бронзовий серп.

Одяг. Нераз уявляємо собі, що теперішній селянський одяг, це давний одяг словянський. Але справді річ мається інакше. Навіть найзвичайніша і невибаглива селянська ноша з далекої закутини Полісся це вже одяг, що протягом століть перейшов багато змін і мабуть нічого не залишилося у ньому із прасловянських часів. Вже й у давні часи одяг нераз змінявся, бо таксамо як нині, люди охотно переймали чужу моду і готові чужосторонні одежі.

Простий словянський одяг складався зі штанів, сорочки і свити.

Штани були найважнішою частиною одежі. Грек Прокопій оповідає про словян: „Деякі не мають ані сорочки ані плаща, але тільки в коротких штанах стають битися з ворогами“. Ібн-Дусте каже про Русь: „Штани носять широкі, сто мір іде на кожні; одягаючи такі штани, збирають їх коло коліна і привязують до нього“. Штани появилися вперше у словян і інших середнєвічних народів; старовинні греки і римляни цієї частини одягу не знали. Словянська назва штанів була „ноговиці“ або „гаща“; у гуцулів ще дотепер називаються вони гачі. Цілий одяг звався „порти“.

Сорочка або „сорочиця“ була довга або коротка; таксамо різного вигляду була свита, одяг з рукавами. Носили теж плащ щось як опанчу чи кирею, без рукавів; спинали його запинкою на рамені. Назва кожух походить від кожі — шкіри. Зразу далеко більше одягів було зі шкіри і футер, бо диких звірів було багато і кожний міг футро добути. Полотно було дорожче, бо ткацтво ще не дійшло до розвитку.

Заможні люди одягалися у різнороднішу одежу. Араб Ібн-Фадлан описав нам одяг, в який прибрано померщого багатого купця: наділи на нього широкі штани, панчохи, чоботи, куртку і шовкову свиту з золотими гудзами, а на голову шапку, обшиту соболем.

У словянських могилах знаходяться подібні одяги з шовку й ок-

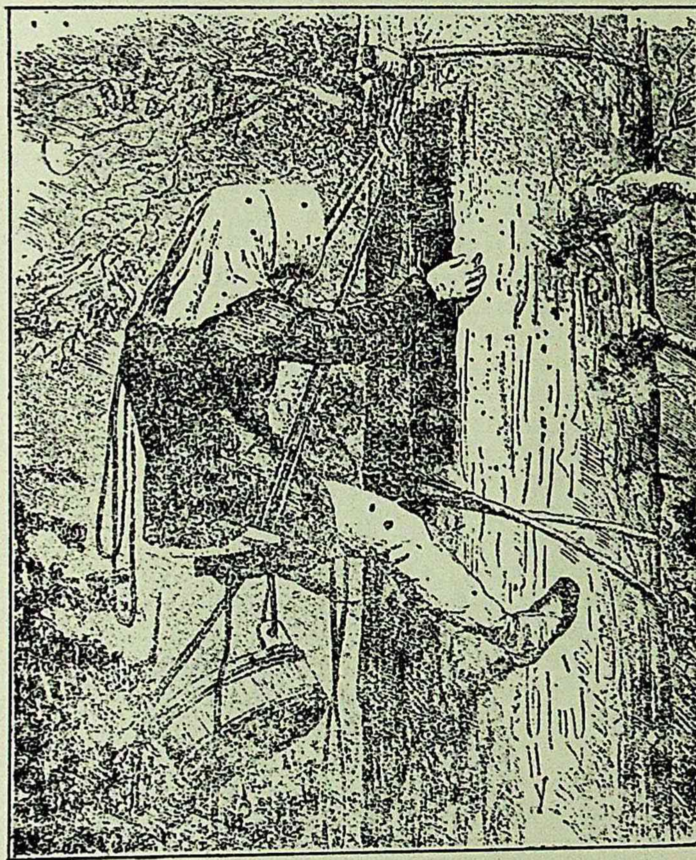
самиту, ткані золотом і сріблом з дорогими гудзиками. Пояси бувають ремінні або ткані. При поясі була нераз мошонка на підручні речі, як ніж та кремінь й огниво щоб кресати вогонь. Чоботи бували невисокі, гостроносі, деколи теж з холявами.

Варяги, а за ними й словяни, любувалися у різнородних прикрасах. Носили нашийники, бранзолєти, перстені, а жінки також намиста із скляних, камяних або металевих коралин, заушниці, ковтки й інше.

Ібн-Фадлан так пише про жіночі прикраси: „Кожна жінка в них має на грудях коробочку, залізну, мідяну, срібну або золоту, відповідно до стану і заможности чоловіка; така коробочка має каблучку і до неї причеплений ніж, також на грудях. На шиї мають золоті і срібні ланцюги. Як чоловік має десять тисяч діргем (срібний гріш), купує жінці ланцюг, як має двадцять тисяч, купує два ланцюги, і так кожного разу, як прибуває в нього десять тисяч діргем, дає жінці нового ланцюга, так що деякі мають багато ланцюгів на шиї. Найкраща оздоба у них зелені коралі зі скла; всяким способом намагаються їх здобути, купують одну коралинку по діргемі і з них нижуть намиста своїм жінкам".

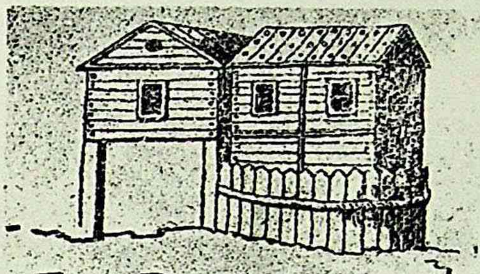
Але деякі визначні люди убиралися дуже просто: Святослав мав на собі звичайну білу одіж і нічим не відрізнявся від товаришів.

Їжа. Великі пущі, де жили словяни, достарчали багато звірини і наші предки найбільше живилися дичиною. Деякі племена їли всяке мясо, інші вважали нечистим мясо бобрів, вивірок, лисів, хомяків і ін. Пізніше поширилася домашня худоба. Словяни споживали не тільки мясо волів, корів, овець, але й коней. Мясо пекли або варили у казанах. Здавна уживали також молока, і коровячого і кобилячого, і робили сир. Пізніше кобиляче молоко вважали нечистим і також перестали їсти коняче мясо.

Бортник добуває мід з дупла дерева.

Можна було також їсти доволі дикої птиці, а з домашньої уживали кури і від них яйця. Риби також мали досхочу, але рак не був у пошанівку; бу-

Дакійський будинок.

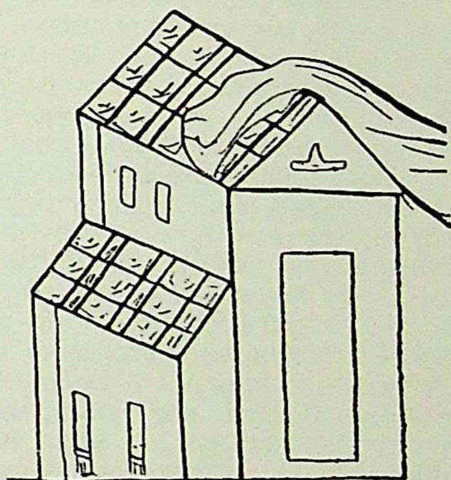
ла приповідка: „Не звір серед звірів їжак, не риба серед риб рак“.

Далеко менше знали рослинної їжі. Каші вживали мало; найбільше поширене було пшоно з проса і „сочиво“ з сочевиці. Їли також варену пшеницю, часом з медом. З городини була тільки ріпа, чосник, цибуля, мак; пізніше з Греції прийшли огірки, а на іншу городину треба було чекати ще кілька століть. До страв вживали також рослинного олію.

З муки пекли паляниці і хліб. Муку заливали окропом, додавали квас (дріжджа), місили тісто і пекли у печі. Мука була груба, з жорен, кращих родів муки ще не знали. Не знати, коли навчилися варити тісто.

З напитків здавна був мед. Словяни вживали питного меду понад міру, впивалися часто до нестями, як це читаємо у літописі про деревлян. Любили також кисіль; муку розмішували у воді, варили її і підливали медом, розведеним водою. З Греції приходило вже вино і варяги вживали його радо. „Вони дуже охочі до вина, пють його день і ніч, так що деколи хтось з них і вмирає з чаркою в руках“, каже про Русь ібн-Фадлан.

Будівництво. По словам візантійського історика Прокопія, анти жили в дебелих „хижах“, що їх будували з хворосту й обмазували глиною. На різьбах кольони цісаря Траяна в Римі, де зображено оселі даків, мешканців долішнього Дунаю, бачимо поверхові доми серед обширних подвір, обведених частоколом. На обісті стояли господарські будинки — стайні, стодоли, шпихлірі, тощо. Напевне подібні до будинків даків були й будинки наших найстарших предків. Будинки багатих, як і тепер, різнилися від будинків убогих. Останні вдоволялися одною „клітю“ або „зрубом“, що в ньому не було комина ні вікон. Світло входило й дим виходив дверми. Заможніші будували по дві „кліти“ — теплу з печею й „холодну“ без печі, де жили літом. Будинки багатіїв звалися „палатами“ або „хоромами“. В партері таких „хоромів“ були „підкліти“ або „клітини“ (комори), над ними була властива домівка—одрина, або спальня. Нерідко бувало й відкрите „крильце“ на поверсі, в роді нинішнього ганку чи балькону. Траплявся й другий поверх з „теремом“ або світлицею, а над цілим будинком підіймалася сторожева башта. При таких будинках можна вже говорити про первопочини архітектурного мистецтва на Україні. Багацькі доми були будовані не тільки з увагою на потребу й вигоду, але й на красу, на естетичне враження. Для цього особливо

Будинок з княжих часів.

чепурилися покрівлі будинків. Звичайно ставили покрівлі на два гострі спади, при чому хребет покрівлі закінчувався мальованим гребенем, що його звали „кнезьком“. Кінці „кнезька“ украшували різьбленими орнаментами на подобу сонць та кінських голов. Крім деревляних будинків ставили й муровані, хоч рідше. Літопис згадує мурований „Ольгин двір“, а поблизу Десятинної церкви в Києві розкопано фундаменти якоїсь старшої мурованої будівлі, що була мабуть княжим теремом. Туттаки найдено останки мармурової узористої доливки. Стіни теремів покривали матерійними опонами та килимами, а стелі розмальовували в різні фантастичні взори.

В деяких місцевостях, замісць деревляних хат будували землянки, що їх нам описує арабський подорожник Ібн-Дуст: „В землі словян буває такий великий холод, що кожен із них викопує собі щось в роді пивниці, покриває її деревляною, гостроконечною покрівлею, що то їх бачимо на християнських церквах, а на цю покрівлю нагортає землю. У такі пивниці переселюються словяни з усією сімєю й узявши дров та каміння, розжарюють його до червоного. Колиж каміння розжариться, поливають його водою, з чого витворюється пара, яка нагріває землянку до того, що всі в ній скидають одежу. В такому житлі залишаються до весни“.

Ібн-Дуст не каже, які це українські племена користувалися такими землянками. Мабуть належали до них деревляни, що літом жили в лісах під отвертим небом, а на зиму ховалися до землянок.

Обстанова. Найдавнішу обстанову українських домів творили лави, столи та стільці. Окрасою кімнат були пишно розмальовані скрині, замикані найвигадливішими замками. Ліжка появилися пізніше. Їх місце довго заступає „постіль“, розіслана просто на доливці. Килими, що ними покривалося все в кімнаті, привозили зі сходу, а згодом виробляли на місці.

Вірування. Кожна поганська релігія виказує цілу низку розвоєвих ступнів, з яких слід підмітити два найважніші: перший, це — ф е т и ш и з м, коли народ обожає поодинокі сили природи, другий — п о л і т е ї з м, коли ці сили стають в уявленні народу окремими богами й богинями, з точно окресленими ролями й ознаками почитання. Розвиваючись далі, політеїзм усталює родинні взаємини поміж богами, ставлючи на їх чоло найстаршого батька всіх богів й споріднюючи його з рештою богів. Така стисло окреслена родина богів була у греків, а відтак герман, але це не виключало рівночасного почитання поодиноких сил природи, що ставали божками.

Поганські вірування словян взагалі, а українців зокрема, відзначує своєрідна, молодеча невиробленість. Правда, вже наші предки — анти вірили в найвищого з богів, що володів громами, йому приносили жертви, складали обіти й до нього зверталися з молитвами в прикрих хвилинах свого життя. Але ні в VI сторіччі ні три сторіччя згодом, не усталили українці розподілу роль та влади поміж поодинокими богами ані остаточно не оформили свого релігійного культу. Все тут було пливке й довільне й радше підходило під рівень чарів, забобонів і магії, ніж того, що звемо релігією. Рівночасно це не перешкодило тому, що коли на Україні завели християнство, то воно не зразу стало релігією народніх мас, що продовжували свої давні чари, забобони й заклинання, при чому цілу низку давніх поганських богів

Святкування Купала.

переіменували на християнських святців, а старі поганські обряди пристосували до різних християнських свят. Можна сміло сказати, що масове поширення християнства на Україні починається щойно від помонгольської доби. До того часу християнство було вірою верхів, а маси жили в поганстві, формально тільки називаючи себе християнами.

Сварог. У „Слові св. Григорія", де багато уваги присвячено залишкам поганства на охрещеній Україні, говориться на одному місці, що українці вірять у „Сварожитця". Назву подібну стрічаємо в мітольогії балтійських словян (Зваразіці), але коли в них це бог війни, то в нас Сварожитець чи Сварожич це бог вогню, а краще кажучи сонця, що сушить жито й дає йому змогу доспівати. В київському літописному списку з 1114 р. наведено оповідання про те, що в Єгипті володів колись Гефест, за якого почали люди кувати залізо та почався обряд вінчання. По ньому володів його син Геліос — сонце. Літописець аж двічі завважує, що той єгипетський Гефест, це наш Сварог, а його син — сонце, це наш Дажбог. Сварог, завважив літописець, це те саме, що литовський Теля, „великий коваль, що скував свойому синові сонце й кинув його на небо". Сварог чи Сварожич, це можливо той найвищий бог антів, що згодом уступив у нас місце Перунові — богові грому.

Дажбог. Чи справді Дажбог був богом сонця й сином Сварога чи Сварожича в первісній українській мітольогії, не можна сказати з певністю. Можливе, що і рід і ролю приплетено йому пізніше, але певне те, що був він божеством прихильним і доброзичливим для людей. Вказувалаб на те сама його назва від „давати" — Дажбог то Дайбог. Можливе теж, що в дійсності Дажбог не був божеством, а тільки молитовним зворотом „дай боже!", що потім в уяві літописців став окремим божеством.

Стрибог. Назва й істота цього божества невияснена. Дослідники називають його „богом зустрічі", що його внуками є вітри, прозвані так у „Слові о полку Ігоревім".

Перун. Найвиразніше з усіх поганських богів України зарисовується в нашому уявленні бог лискавки-грому — Перун. В Густинському літопису говориться, що Перун був найстаршим з богів; його зображували в виді чоловіка з дорогоцінним каменем у руках і йому, як

головному богові, приносили найбільші жертви. В договорі з греками в 944 р. хрещені українці присягали в церкві Іллі, а погани клялися перед кумиром (ставником) Перуна й Велеса. Коли князь Володимир заволодів Києвом, то поставив кумирі на холмі назовні теремного двора: „Перуна деревляного, а голова його срібна, а вус золотий", як каже літопис. Крім цього поставив Володимир кумирі Хорсові, Дажбогові, Стрибогові, Симарглі й Мокоші. Скрізь, при всякій нагоді, імя Перуна ставили на першому місці, йому теж припало найбільше ганьби й поневірки, як Володимир охрестив Україну. Ставник Перуна волочили кіньми, били палицями й топили у воді. По своїй природі, Перун, хоч і був грізним богом лискавки й грому, але він був теж богом життєдайного дощу, а його грім не тільки вбивав і запалював, але й проганяв засуху, задуху й смерть. З іменем Перуна звязано на Україні багато місцевостей та урочищ. В жертву Перунові приносили не тільки тваринні жертви, але й людські, з невільників узятих в бою. Літопис оповідає про двох варягів — християн, яких принесли в Києві Перунові в жертву.

Велес. Неменче почитаним від Перуна був на Україні бог тварини— Велес або Волос. Ідол цього бога стояв в XI сторіччі в Ростові. Перше аніж став богом тварини, був мабуть Велес, подібно, як Сварог і Дажбог богом сонця, бож не даром у „Слові о полку Ігоревому" співець Боян прозваний „Велесовим унуком". Коли прийняли християнство, заступив місце Велеса св. Власій, так само, як прикмети Перуна переніс народ на св. Іллю.

Інші боги. Про решту поганських богів України не можна сказати й того, що ми сказали про Сварога, Дажбога, Стрибога, Перуна та Велеса. Поза їх назвами не збереглося до нас нічого: ні їх місце на українському Олімпі, ні їх роля в людському житті невияснені.

Храми. Про існування в нас поганських храмів літопис не говорить. Але з висловів ужитих літописцем при описі чужосторонніх ідолопоклонних обрядів догадуються деякі вчені, що були в нас і храми. Староукраїнське слово „капище" могло означати або вівтар, або храм, що міг теж називатися і „требницею", як звалися в нас взагалі місця, що на них приносили жертви богам.

Ідоли. Ідоли були в нас переважно деревляні, про що говорять між іншими насмішки чужинецьких християн над предками, мовляв: „боги ваші — дерево, роблені руками сокирою й ножем". Але бували й мальовані. В одному з літературних джерел XI сторіччя говориться, що українці, які придержуються ще поганства, „в неділин день покланяються намальованій по людській подобі жінці".

З памятників українського ідолопоклонства збереглося до нас усього два, тай то сумнівного походження. Перший, це камінний плоскоріз в печері біля села Буші на Поділлі, другий це ославлений ідол Світовида, найдений в Збручі й тепер збережений у польській Академії Наук у Кракові.

В плоскорізі в печері біля села Буші добачують учені сцени з українського поганського культу. Зображує вона чоловіка з чашею в руках, навколішках під деревом, що на ньому сидить півень. Позаду чоловіка стоїть олень з розложистими рогами. Різьба виконана грубо,

Похорон українського вельможі у поганські часи.
Картина Семирадзького.

але нема певности, що вона справді походить з дохристіянських часів на Україні. Так само непевним є вік ідола Світовида, бога, про якого не знають на Україні сучасні джерела; є це покритий різьбами стовп, закінчений чотирма безбородими обличчями. В 1850 р. виловили в р. Липиці біля Рогатина в Галичині фігуру з чотирма головами й стількиж, кругло кованими, ногами. Тогочасний панотець поблизького села Лопушної звелів перекувати фігуру на хрест, що й досі там стоїть на чотирьох ногах, які заціліли ненарушені. Можливе, що й це був якийсь поганський ідол, хоч певно цього сказати не можна. В стіну латинської катедри в Дрогобичі вмуровано дивоглядну камяну голову й руки, що на думку декого з дослідників мають бути останками поганського ідола. Як досі, то питання усіх тих „ідолів" нерозяснене науково.

Пережитки поганства Те, що ми так мало знаємо про поганський світогляд України, не випливає виключно з того, що він був невироблений і неусталений Дуже багато причинилося до цього становище християнського духовенства, що за всяку ціну старалося затерти сліди поганства й тому робило все можливе, щоби в уяві і памяти народу знищити все, що тільки відносилося до поганського культу. Робота християнського духовенства була тяжка і не все могла похвалитися успіхами. Коли княжі урядовці скинули ідол Перуна й привязали його коневі до хвоста, то, як пише літописець „плакав невірний народ, дивлючися на свого почитаного кумира". На самому плачі не скінчилося. Правда, ми не знаємо про те, щоби народ виступав коли проти християнських місіонарів, бив їх чи вбивав. Для цього мав

український народ забагато вродженої терпимости й вирозуміння для чужого світогляду. Але знаємо, що український народ зберіг память про своїх богів і вмів зберегти їх культ у найрізнородніших християнських обрядах. Давні поганські боги, а в першу чергу їх дрібний нарибок, всі оті біси, дідьки, домовики, лісовики, болотяники, мавки, русалки, водяники і як вони там не звалися, всі вони не переставали не тільки жити в народній уяві, але й далі грали свою ролю в житті простолюддя.

Тимто серед українського простолюддя заціліло досі ще стільки різних обрядів, що ні народ не має уявлення про їх властивий змисл, ані вони не мають нічого спільного з христіянством. Отак давні Зелені Свята зійшлися з Сошествієм ст. Духа, Іван Хреститель став Іваном Купалом, а в „огнях святойванської ночі" заціліли незнищенні чари предвічньої, поганської казки про щастя. Тимто пророк Ілля перейняв на себе всі риси Перуна, тваринного бога Велеса заступив св. Власій і т. д.

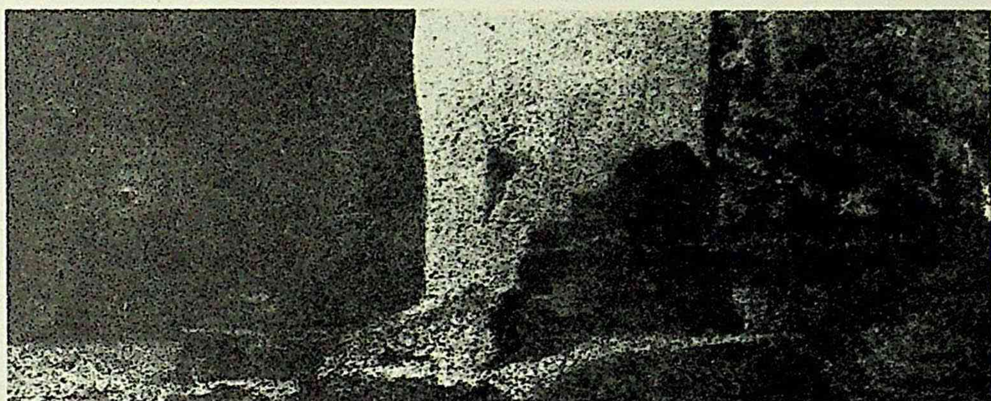
Як глибоко був на Україні закорінений поганський світогляд, що зацілів не тільки під покришкою христіянських обрядів, але у своїй первісній формі справжнього ідолопоклонства, свідчить подія, яка трапилася на Україні недавно, бо в половині минулого сторіччя.

Було це при розкопуванні т. зв. Чортомлицького кургану на Україні. На вершку кургану стояла камяна „баба"; „баби" це грубо висічені в камені постаті жінок, що їх дуже багато залишили на Україні кочовики. При розкопуванні кургану, прийшлося зняти фігуру з могили й покласти внизу. Це викликало невдоволення серед довколичного селянства. Виявилося, що „баба" була помічною у випадках лихоманки. А коли того літа випала посуха, то народ був певний, що це кара за знеславлення баби. Згодом поставили бабу на недалекій могилі. Трапилося, що раннім ранком підійшла до баби селянка з дитиною, поклонилася тричі фігурі й підняла дитину до баби. Відтак поклала біля баби мідяну монету й відійшла. Селянка приходила молитися до ааби, щоби вона спасла її дитину від лихоманки. Не був це відірваний випадок. На старому місці баби в землі, найдено дрібну монету не тільки з XIX, але й з давніших сторіч.

Подружжя. Вже найстарший літопис говорить про те, що не всі українські племена в однаковий спосіб заключували подружні звязки. Одні з них визнавали обовязковим свого роду подружній контракт, де жених умовлявся не тільки з судженою, але з її „родом", при чому сам акт сватання і вінчання обходився урочисто, а другі тих формальностей не визнавали. До перших належали найкультурніші зпоміж східньо-словянських племен — поляни, до других сіверяни й деревляни.

„Деревляни — говорить літописець — жили звірським способом, по худобячому. Вбивали один другого, їли все нечисте, а весіль у них не було, але поривали дівчат біля води". Подібно й сіверяни—„жили в лісі, як усяке звіря, їли все нечисте і були в них розмови про сороміцькі речі перед батьками й перед жінками і не було в них весіль, тільки ігрища поміж селами. Сходилися на забави, на танці та на всякі бісівські пісні й тут поривали собі жінок, як хто з котрою зумовився. Мали по дві й по три жінки", залежно від заможности. В князя Володимира було до його охрещення — кількасот жінок.

Очевидно не слід брати висловів літописця про „звірскість" не-

Останки похоронів по спаленні покійника.

полян дослівно. Певно, що поляни були найкультурніші, але і з їх племінними сусідами не було вже так зле. А ті „поривання" жінок на ігрищах теж не були такі вже дикі й позбавлені звичаєвого обряду. Ці „бісівські" ігрища поміж селами мали не тільки звичаєвий але й релігійно-культурний характер. На ці ігрища сходилися члени різних родів з дочками — умисне на те, щоби їх „поривали". А що звичай велів „пімстити" кривду, то з часом ця „кривда" лягла в основу оплати, яку суджений складав родичам за їх „пірвану" дочку. Оплата за „вивід дівчини з роду" давалася звичайно візцями та коровами. В племен, що не признавали звичаю „поривання" жінок, але трималися всіх формальностей сватання, цю оплату — віно, складав не суджений, але навпаки — родичі судженої женихові.

Подібно не без глибоко о змісту було „поривання" дівчат біля води. Керниці й джерела користувалися в поганській Україні особливою пошаною, вважалися святими місцями й таке „пірвання" дівчини біля води мусіло мати свій суто обрядовий церемоніял. Цей звязок подружжя з водою утримувався серед українського простолюддя довго по прийняттю християнства. Довго іще „водили молодиць до води", проти чого виступали разураз християнські проповідники.

Похорони. Хоронення небіжчиків на поганській Україні відбувалося в двоякий спосіб. В одних племен спалювали небіжчиків, у других ховали їх цілими в землю. Літописець оповідає, що „коли хто вмирає, то правлять над ним тризну, потім розкладають великий костер і спалюють його, а потім збірають попіл в малу судину та ставлять на стовпі на роздоріжжі". У вятичів, як завважив літописець, не переводився цей звичай і після прийняття християнства.

Найцікавіший і найподрібніший опис поганських похоронів залишив нам арабський подорожник ібн-Фадлан, що в 922 році зустрівся з валкою українських купців у Великому Болгарі за Волгою.

„Я дуже хотів бути приявний при спаленні небіжчика, про яке багато чував, як тільки дізнався про смерть визначного купця. Вони поклали небіжчика в могилу й накрили віком на десять днів, поки не скроїли йому й не пошили одежі. А хоронять в них так: для бідного роблять малий човен, кладуть небіжчика туди й палять.

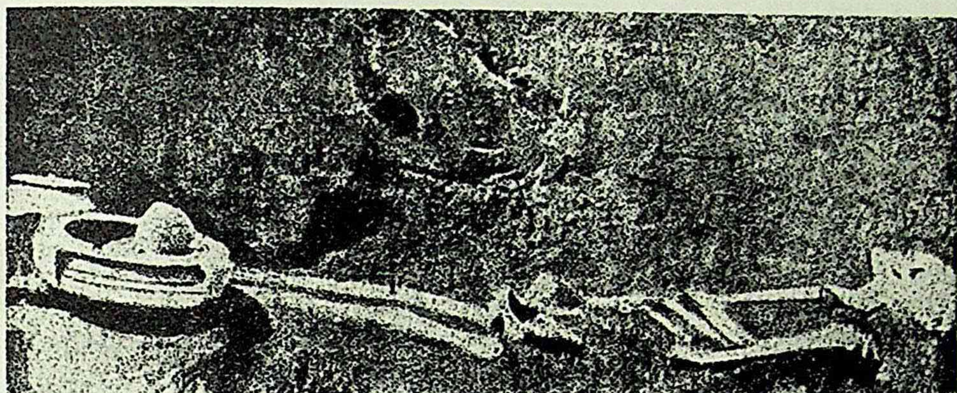
Колиж умре багатий, тоді забірають його майно й ділять на три частини: третину дають рідні, за третину справляють похоронну одежу й все, що треба, а за третину купують питва, що його пють того дня, коли дівчина вбиває себе й горить разом з своїм паном. Коли умре пан, то його рідня питає його хлопців і дівчат: ,,Хто з вас умре з ним?" А коли котресь скаже: „я", то вже не можна йому від того відмовитися. Здебільша погоджуються на добровільну смерть дівчата.

Отак, як і вмер згаданий чоловік, запитали в його дівчат:,,Котра хоче вмерти з ним?" Одна й сказала: „я". Тоді вибрали двох дівчат, що мали її стерегти й бути з нею, кудиб вона не пішла; деколи вони й вмивають їй ноги власними руками. Зчерги прийнялися кроїти покійникові одежу й готовити все потрібне. За той час дівчина день у день пила, раділа й співала, готовлючись на смерть. Колиж настав день, як мали спалити небіжчика й дівчину, я пішов до ріки, де стояв його човен. Дивлюсь, човен витягли на беріг, поставили чотири березові підпори, а довкола ідолів, що були похожі на велетнів. Витягли човен на ті підпори й ходючи сюди й туди вимовляли цілком незрозумілі для мене слова. Небіжчик ще був у своїй ямі, його ще не вийняли. Далі принесли лаву, поставили її в човен, й покрили килимами, грецьким шовком і подушками, теж з грецького шовку. Прийшла стара жінка, що зветься в них ,,янголом смерти" й позастилала все оте на лаві. Вона доглядає питва й приготувань, вона теж убиває дівчину. Бачив я її: червону, грубу, недобру з виду.

Далі прийшли до ями, згорнули землю з віка, вийняли мерця в одежі, у якій вмер. Я бачив — він почорнів від холоду того краю. Раніш поставили вони з ним разом у могилу напої, овочі й гуслі. Небіжчик нічим не змінився, тільки краскою обличчя. Вони задягли на нього широкі штани, панчохи, чоботи, куртку й парчеву свиту з золотими ґузиками. На голову наділи йому шовкову шапку обшиту соболями, понесли в шатро, що стояло на човні, посадили на килимі й підперли подушками. Далі принесли овочі, напиток, пахучі квітки й кинули перед ним. Принесли собаку, розтяли її на двоє й кинули в човен. Принесли всю зброю небіжчика й поклали біля нього. Далі взяли два коні, ганяли ними, поки не попріли, розрубали мечами й кинули в човен. Далі привели двох биків, розрубали їх і теж вкинули в човен. Зчерги принесли півня й курку, зарізали їх і кинули тудиж.

Колиж настав час поміж північем і заходом сонця, в пятницю повели вони дівчину до чогось похожого на одвірки; вона станула на руки мужчинам,піднялася на ті одвірки, сказала щось своєю мовою й її опустили. Потім підняли її вдруге і втретє й вона робила й говорила те саме. Потім дали їй курку,вона відрубала їй голову та кинула геть, а курку кинула в човен. Я спитав у перекладача,що то вона говорила й він мені сказав: за першим разом вона сказала: „От бачу я батька й матір". За другим разом сказала: „Бачу, як сидять усі мої покійні свояки". Втретє сказала: „От бачу я свого пана, сидить він у саді, а сад гарний, довкола нього мужчини й хлопці. Він кличе мене до себе, ведіть мене до нього!".

Її ввели до човна, вона зняла обручі (гривні) з рук й віддала старій жінці, що зветься „янголом смерти". Потім зняла гривні, що мала на ногах, і віддала їх двом дівчатам, що її обслуговували. Це дочки „янгола смерти". Потім підняли її в човен, не впроваджуючи в шатро. Надійшли мужчини з щитами й палицями й подали їй чарку

Останки похоронів по закопанні покійника цілим.

з напитком. Вона проспівала над нею пісню й випила. Перекладач сказав мені, що це вона прощалася з своїми подругами. Потім дали їй другу чарку, вона взяла й почала над нею довгу пісню. Стара підганяла її, щоби вона скорше пила й ішла до шатра, де жде на неї її пан. Я бачив, як вона вагалася, хотіла ввійти в шатро й встромила туди голову. Тоді стара взяла її за голову й затягла до шатра. Мужчини почали бити палицями по щитах, щоби не було чутно крику дівчини. В шатрі задушили мужчини дівчину мотузом, а баба доконала ударом широкого кінджала.

Потім підійшов найближчий свояк покійника, взяв кусень головні й пішов назадгузь до човна, тримаючи в одній руці головню, а другу держучи ззаду, сам голий, й запалив дерево під човном, рівночасно з тим, як біля покійника поклали вбиту дівчину. По черзі робили те саме інші: підходили до човна й запалювали костер. Дмухнув дужий, сердитий вітер, полумя обняло човен й усе, що було на ньому.

Біля мене — оповідає ібн-Фадлан далі — стояв один з „русів" і я чув, як він балакав з перекладачем, що був з ним. Я спитав у перекладача, про що він з ним балакав, а він відповів, що цей чоловік сказав йому таке: „Ви араби дурні, що берете найдорожчого й найбільш поважаного у вас чоловіка й кидаєте його у землю, де його жруть гади й черваки. Ми палимо своїх небіжчиків огнем і вони у ту мить вступають до раю". Далі він засміявся задоволено й показуючи на костер, сказав: „З ласки до небіжчика, його бог наслав вітер, так, що вогонь спалить його за годину". І справді не минуло й години, а вже човен, дерево, небіжчик і дівчина перемінилися в попіл. На місці, де стояв витягнений з води човен, зробили вони щось подібне до круглого горба, встромили в середину великий березовий паль, написали на ньому імя небіжчика й імя руського князя, (що тоді правив), й пішли собі геть".

Другий арабський подорожник ібн-Дуст доповнює опис ібн-Фадлана словами:

„Коли котрий українець помре, вони палять його трупа. Жінки, коли хтось їм помре, деруть собі ножем руки й лице. Як спалять мерця, другого дня йдуть до того місця, де це діялося, збірають попіл, складають в посудину й ставлять на горбі. За рік по смерти небіжчика беруть двацять кухлів меду, несуть на гріб, там збірається родина, їдять, пють і йдуть геть".

Той сам ібн-Дуст оповідає й про похорони без палення: „Як умре в них хто знатний, копають йому могилу, подібну до великої хати, кладуть його туди разом з одіжжю й золотими обручами (гривнями), що він їх носив. Далі ставлять туди багато страви й посуд з напитками, та гроші. Нарешті кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика, живою. Вихід з могили закладають і жінка вмірає в заперті".

Очевидно такі величаві й пишні похорони справляли тільки знатним людям, з бідними бувало не так. Ібн-Фадлан оповідає між іншими таке: „Коли котрий з українців заслабне, ставлять йому шатро здалека, кидають його туди й не підходять до нього близько; не говорять з ним, навіть не навідуються до нього за весь час недуги. Особливо, коли це вбогий або раб. Коли він подужає й встане, то вертається до них, колиж помре, то його палять, а коли це раб, то кидають його на жир хижим птицям та собакам".

Тризна. Пиття меду на могилі покійника, про яке оповідає ібн-Дуст, це загальна для цілої словянщини „тризна"— поминки по небіжчику, збережені в народній традиції й досі. Позатим, що про ту тризну говорить літописець, знаємо, що цей звичай не був чужий навіть полянам, яких літописець так вихвалює. Княгиня Ольга, вміраючи заповістила, щоби по ній не справляти тризни, але по свому чоловіці вона таки справила тризну. Деревлянам, що вбили її чоловіка", говорила вона: „Іду до вас, поставте меду доволі біля города, де ви вбили мого чоловіка. Хай поплачу над його труною й справлю свому чоловікові тризну".

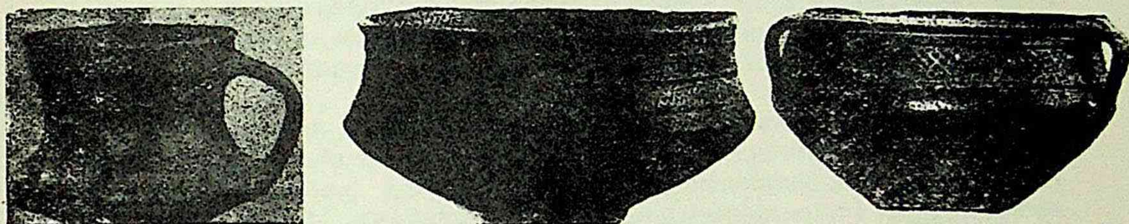
Над убитим князем не насипано було кургану й тому Ольга зведіла деревлянам висипати „велику могилу", на якій попоїли деревлян до безтями. Римський письменник Теофілякт, описуючи напад римлян на землю словян, що жили на північ від Дунаю, оповідає, що напад вдався тому, бо заскочив князя й дружину пяними підчас тризни по княжому браті.

Про що говорять кургани. Оповідання літопису й арабських подорожників про похоронні звичаї поганської України находять повне потвердження в принагідних нахідках та розкопах українських могил та курганів. І справді на просторах України находимо сліди, що хоронили небіжчиків спалюючи їх або кладучи тіла у гріб. Перший спосіб стрічаємо в землях сіверян (Чернигівщина), другий переважає в землях деревлян та бужан. На правобережній Україні стрічаємо найчастіше похорони при помочі закопування небіжчика в землю. Правда, сам спосіб хоронення бував теж різний. В одних місцевостях клали небіщика у викопану яму, в других клали його на землі, або на невисокому насипі й над ним сипано могилу. Нерідко вживано деревляних домовин, одноцілих, видовбаних у деревляній колоді, або скринь збиваних цвяхами. Могилу сипали мабуть не зразу, а досипували щороку при нагоді поминок.

З безлічі курганів України на перше місце висуваються кургани Чернигівщини (колишньої Сіверянщини). Прослідженo тут до тисячі могил розкинутих понад берегами рік Десни, Стрижня й Білоуса. Біля 150 могил прослідженo біля містечка Сиднева над рікою Сновою, біля трицяти могил розкопано біля села Лавринівки на березі ріки Молотечни та більш тисячі курганів прослідженo в околицях Переяслава над рікою Трубежем. Усі вони відносяться до поганської

доби історії сіверян і виказують три способи похоронів: кострами, урнами й цілими кістяками.

Найбільший і найбагатший з чернигівських курганів, це т. зв. Чорна Могила, що стоїть у самому саді Єлецького монастиря під Черниговом. В ній найдено останки похоронного інвентаря по спаленні двох знатних небіжчиків. Між іншими найдено тут металічну масу з двох стоплених шоломів, двох кільчаток (кольчуг) й іншої зброї. Під одним із шоломів найдено сліди спаленої шапки, розтоплених ґудзиків та золотих споєнь. Далі найдено два довгі ножі, два сріблом ковані турові роги й дві візантійські монети з IX сторіччя. Понижче того металічного стопу найдено останки костра зі спаленими людськими кістками, кістками тварин, птахів і риб, звуглене збіжжя,

Зразки посуду з дохристіянських часів.

два стоплені мечі, дві списи, одну шаблю, три ножі, наконечники копій і стріл, декілька срібних ґудзиків, недогарки парчі, вудила, стремена, багато біжутерії, шматки кістяних гребенів з різьбленими окрасами, одну кістяну голку, два роди кісток до гри, кілька тонких залізних судин з ручками, бронзовий посуд, залізний замок з мідяною пружиною, залізні ключі, серпи, долота, сокири, ножики, каміння до гострення ножів, пряслиці й інше. Як бачимо, в Чорній Могилі покладено для вжитку небіжчиків все, чим тільки вони користувалися в мирному й воєнному житті на землі й тим самим збережено для прийдешніх поколінь зразки тогочасної культури. Не менше багатий інвентар найдено в кургані „Княжни Черни" в самому Чернигові.

Куди багатшими в побутовий інвентар бувають кургани з цілими, непаленими небіжчиками. Бувало багато відмін таких похоронів, але у загальному виглядали вони так: на дні могили, найчастіше в деревляній домовині, лежить кістяк покійника, на спині, з простягненими ногами. Руки теж простягнені продовж тіла. Головою повернений покійник на захід. На кістяку й довкола нього розложена ціла безліч предметів домашнього обиходу, з яких ми й можемо так виразно відтворити рівень матеріяльної культури поганської України.

Посуд. Староукраїнський посуд складався зразу з глиняних горшків, мисок, та деревляних відер, кованих залізними, а то й срібними обручами.

В порівнанні з стрункою й видосконаленою формою грецького посуду, український посуд був низький, присадистий, але це не позбавляло його своєрідного чару лінії, як це й можемо нині ствердити, порівнюючи староукраїнський глиняний посуд з сучасним. Поруч глиняного посуду, що вироблявся й випалювався на місцях, вже з давен давніх вживали на Україні металевого — срібного, а то

й золотого посуду, що очевидно спроваджували зпоза меж краю зі сходу (Персії, Арабії) та Візантії. Зразком вибагливого посуду можуть послужити нам два турові роги до пиття у сріблом кованій оправі, найдені в Чернигові. На одній з оправ бачимо фантастичну, східню орнаментику в формі арабесок і вигадливої плетінки, але на другій бачимо доволі вірно передані ловецькі сцени.Характеристичне, що обличчя й одяги ловців не східні, а словянські, що позволялоб нам припускати місцеве, а не привозне походження другої з цих оправ. Доми вбогих освічувалися, як і тепер у гірських селах, лучивом, але в багатіїв світилися оливні світильники, звичайно дуже гарних форм, привожені зі сходу та Греції. Бували вони бронзові та глиняні.

Біжутерія. Не тільки жінки, але й мужчини старої, поганської України кохалися в металевих і самоцвітних окрасах, що їх переважно привозили зі сходу, відкіля ще грецькі кольоністи на чорноморському побережжі набіралися замилування до виставности й зверхнього блиску.

Найбільше уваги присвячували українські жінки та дівчата уборові голови. Волосся носили вони розпущене,або сплетене в коси й перевите різнобарвними стрічками. Деколи украшували волосся вужевидними (спіральними) металевими кільцями. На голову вбірали жінки намітки зі шкіри або матерії, що до неї причеплювали металеві кільця й підвіски у формі латинської букви „С". Деколи зчеплювано таких підвісок більше, або привішувано до них довгі дармовиси, що опадали на плечі. Багаті жінки носили металеві вінчики, а також повязки з нашитими на них металевими скобками.

Наушниці носили жінки і мужчини, але мужчини носили їх тільки в одному усі. Наушниці були дуже різнородних форм, залежно від того, відкіля їх привозили, але наприкінці поганської доби появляються наушниці місцевого виробу, так звані „київські". В порівнянні зі східніми (головно арабськими) були вони куди скромніші, але доволі оригінальні. Дуже поширеною серед жінок була нашийна гривня в формі грубого обруча, плетених ланцюжків або дротів. Вживалися теж ожерелля з галок камяних, янтарних, шкляних, глиняних та металевих. Здебільша був це привозний товар, але дещо вироблювали на місці. Між іншими таку „фабрику" ожерельних галок відкрили в Києві. Крім галок, творено ожерелля з підвісок, металевих барабанчиків, скобок, бляшок, та арабських монет (діргем) що до них приноблювали вушка.Особливо характеристичні були підвіски в формі півмісяця, що їх дуже багато находимо у волинських курганах.

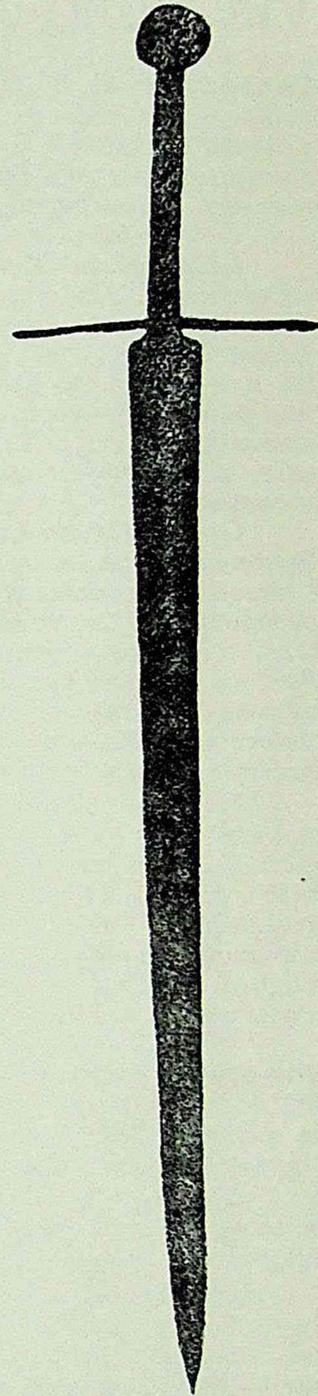
В деяких місцевостях носили жінки т. зв. „канторги" — орнаментовані металеві коробочки на пахощі; жінки носили їх на грудях. На руках носили жінки браслети, подібні формою до металивих гривень, або широкі нараменники з двох металевих плиток покритих фантастичним звіриним орнаментом.

Характеристика поганської культури. Зібравши в одно відомості про нашу культуру в поганських часах, переконуємося, що ще на довго до прийняття християнства процвітала вона в нас, та що зустрівшися з Візантією, ми хоч і були культурно молодші, але в порівнянні з рештою словян стояли доволі високо. Дуже високо була в нас розвинута а р х і т е к т у р а (будівництво), головно деревляна, що

вже в поганських часах вспіла витворити справді оригінальні форми, що до нині збереглися в церковному деревляному будівництві України. Найменше знаємо про дохристіянське малярство України, хоча, як пізніше побачимо, воно мусіло існувати й розвиватися. Доказом на це є старовинні українські орнаментальні мотиви, головно на писанках, які не могли бути в нас ні створені ні засвоєні в христіянських часах. Багато зі скарбів української орнаментики, це передвічна спадщина наших забутих предків поган. Староукраїнське ювілєрство (золотарство) стояло під непереможними впливами сходу, але вже в початках нашого державного життя находимо майстрів на місцях, де й придумувано для ювілєрських виробів самобутні й оригінальні форми. Доволі сильно розвинулася на поганській Україні різьба, що про неї мали ми нагоду довідатися при оповіданнях про ставники й зображення богів старої України.

Найстаршим з культурних впливів на Україну був арабський. Поширився він разом з виробами арабського золотарства, що великими масами привозилися на Україну в заміну за сирівці. Вплив цей прислаб на грані IX сторіччя. Йому на заміну, а то й рівночасно з ним, діяв вплив Візантії, найкультурнішої країни тогочасного світу. Її вплив зміцнюється з моментом, коли Україна прийняла христіянство, але ми находимо його помітні сліди ще в поганську добу. Зразу йдуть візантійські впливи на Україну з Херсонезу, колишньої грецької кольонії, а щойно по його упадку усталюється безпосередній звязок з Царгородом. Найслабшим з усіх був вплив Скандинавії, що присилала до нас своїх вояовників і щонайбільше зброю. Зразки тієї прекрасної скандинавської зброї покритої плетінковим орнаментом, відгребують по українських городищах та могилах.

Так з різних сторін приходили на Україну зразки й узори культурної творчости. Наші предки могли черпати повними пригорщами із скарбівниць своїх сусідів. Але українець не приймає нічого бездумно, безкритично. Чутлива українська душа шукала у чужому того, що достроювалося до її вдачі, до її пережиwань, до її давніх традицій. Чуже перетоплювала й перетворювала на своє, рідне. Так на чужих зразках творилася окрема, оригінальна українська культура.

Варязький меч.

VIII. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ.

Святославові сини. Святослав перед другим походом у Болгарію поділив свої землі між синів. Найстарший Ярополк мав княжити у Києві, молодший Олег у деревлянській землі, наймолодший Володимир у Новгороді Великім. Але ледви Святослав замкнув очі, вже між княжичами почалася боротьба.

Спір вийшов зразу між Ярополком та Олегом.

Дорадником Ярополка був Свенельд, старий воєвода Ігоря і Святослава. Син Свенельда, Лют, виправився раз на лови й необережно загнався у землю деревлян. Тут здибав його князь Олег, що також був на ловах. Запитався, хто це такий вїхав у його державу. Коли дізнався, що це Свенельдич, виїхав проти нього й убив його. Яка була причина проливу крови, літописець нам не вияснив. Чи звичайна ловецька звада, чи легкодушність Олега або Люта, чи може якісь поважніші спори двох сусідніх князів-братів? Різно можна догадуватися.

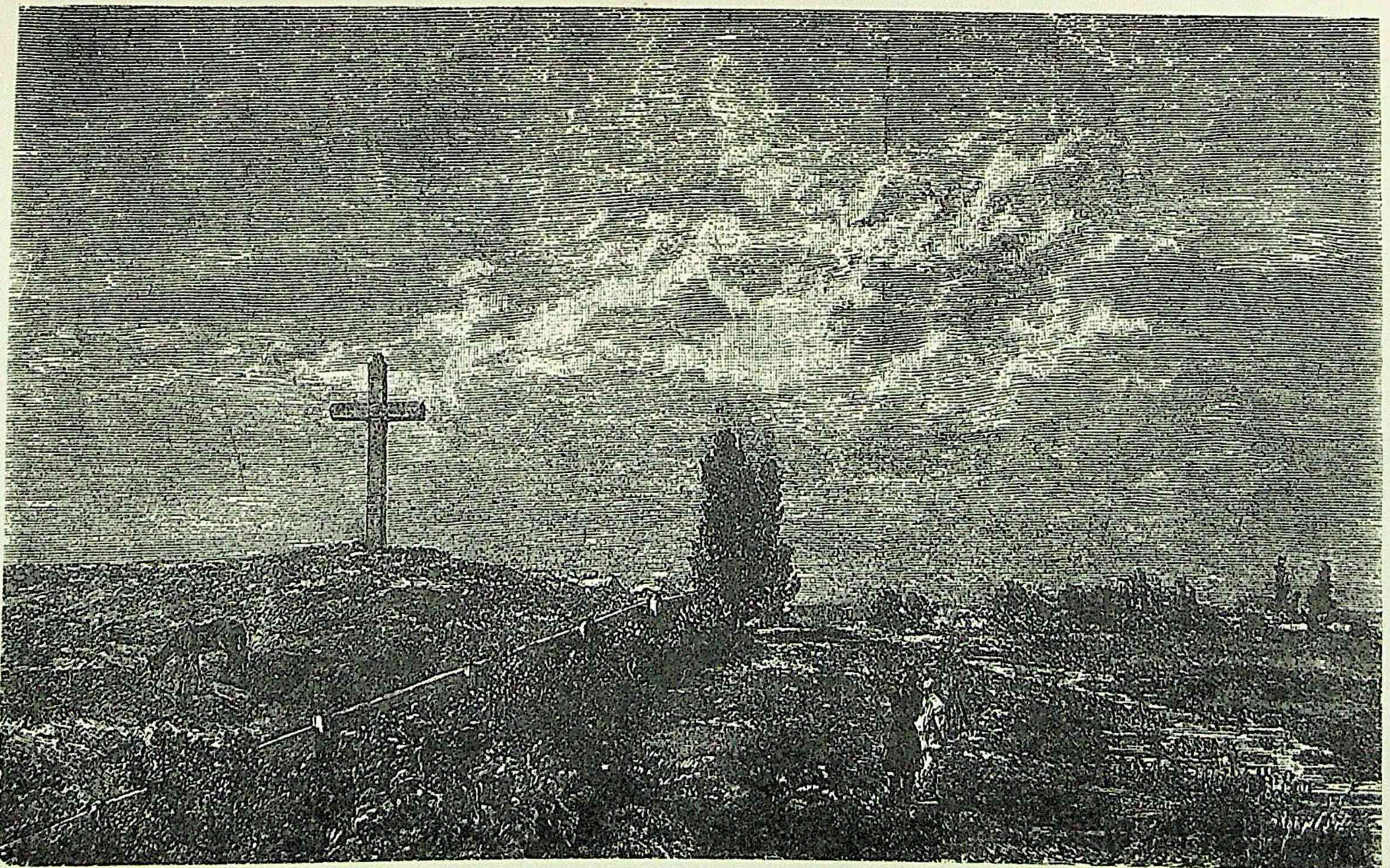
Старий Свенельд розгорівся жадобою помсти. Став підбивати Ярополка: „Іди на брата, забери його волость". Ярополк послухав і пішов на деревську землю. Олег вийшов йому назустріч, оба полки зударилися з собою. Ярополкове військо було сильніше і перемогло. Олег пустився втікати до недалекого города Вручого (тепер Овруч). Але не добіг до безпечного захисту. Перед воротами города був вузький міст над глибоким яром. Утікачі стовпилися тут, пхали один одного і несподівано ціла юрба звалилася у дебру. Упало багато вояків з кіньми, коні привалили людей, тут також погиб Олег.

Ярополк увійшов до Овруча і перейняв владу в ньому. Почав шукати за братом і не міг його віднайти. Аж один деревлянин приніс звістку, що бачив, як князя зіпхнули з моста. Ярополк звелів шукати брата. Від ранку до полудня витягали трупів з дебри, врешті знайшли й мертвого Олега. Принесли його тіло і поклали на килимі. Ярополк прийшов, заплакав над смертю брата і сказав до Свенельда: „Бачиш, маєш це, чого ти хотів". Олега похоронено біля города Овруча, могила його стоїть ненарушена дотепер.

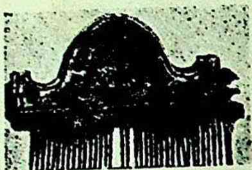
Володимир добуває Київ. Третій із братів, Володимир, підчас цієї боротьби перебував далеко на півночі, у Новгороді. Старші брати не вважали його рівним собі, бо мати його Малуша не виводилася з княжого роду; була донькою Малка Любчанина, з города Любеча, й на дворі Ольги була тільки ключницею. Зате Володимир мав прихильників серед міщанства, а дорадником його був його дядько, мудрий і поважаний Добриня.

Ярополк, як забрав землю Олега, задумав узяти собі й Новгород. Може таку раду дав йому Свенельд; князь міг бути тільки тоді сильний, коли володів сам один у цілій державі. Володимир не мав сили боронитися, кинув свою волость і виїхав за море, до Скандинавії. Ярополк осадив у Новгороді своїх посадників. В той спосіб став володарем цілої держави батька.

Але Володимир не думав зрікатися своєї частини. У Скандинавії найняв собі охочих варягів і з ними вернувся до Новгорода. Без труду вигнав з города посадників брата, перебрав у свої руки місто і всі північні землі.

Могила Олега Святославича під Овручем.

Старовинний гребінь.

Не вдоволився він цими успіхами, постановив добути собі й батькову столицю, Київ, з нею і владу над цілою державою. По лицарському звичаю попередив Ярополка про боротьбу: „Іду проти тебе, готовся до війни!"

Але війна не велася лицарськими способами. Ярополк зачинився у Києві. Володимир не мав такого війська, щоби добути сильний город і пустився на хитрощі. Почав переговори з Ярополковим воєводою Блудом і наклонював його до зради: „Будь мені приятелем. Як позбудуся Ярополка, буду тебе шанувати, як рідного батька; не я почав проти братів воювати, але він". Блуд обіцявся зрадити Ярополка. Зразу думав убити князя, але не знайшов у Києві нікого, щоби на таке зважився. Тоді удав перед Ярополком, що міщани ворохобляться проти нього і хочуть пустити до города Володимира. Ярополк налякався, потайки вийшов з Києва і пустився втікати. Володимир скористав з того і заняв Київ.

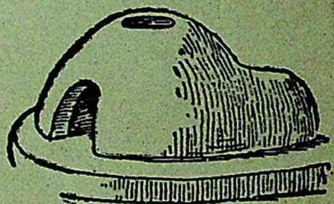
Ярополк заховався у малім городі Родні на усті ріки Росі. Прийшов туди до нього Блуд. Невдовзі наспів й Володимир з військом. Почалася облога. У степовім городі не було припасів, настав великий голод, — пізніше навіть складено приповідку: „біда як в Родні". Тоді зрадливий Блуд підмовив Ярополка, щоби пішов до Володимира і помирився з ним. А тимчасом дав знати Володимирові, щоби зробив засідку на брата. Вірний слуга Варяжко остерігав князя, щоби не йшов до ворожого табору, бо загине. Але Ярополк не послухав і пішов. У хвилині, як він входив до двору Володимира, кинулися на нього два варяги з мечами і так Ярополк погиб.

Такими жорстокими способами вели князі порахунки з собою. Чи самі молоді Святославичі винні були у цій боротьбі, чи вони були тільки знараддям у руках жадних влади воєвод, не знаємо напевно. Суворі і дикі були тодішні обичаї: шлях до влади вів по крові і трупах.

Доля княгинь. В ті криваві часи сумна і незавидна була доля жінок. Жінка була тоді власністю чоловіка, невільницею і слугою свого пана. Жінку купували або брали з добиччю. Ніхто не питався про волю молодої дівчини, — батько віддавав її силою тому, кого їй вибрав за чоловіка. Як умер муж, вдовиця була безборонна і діставалася у руки того, хто брав майно її чоловіка. І навіть княгині не мали більше прав, як їх сестри з народа. Давній літопис малює нам у коротких словах долю деяких княгинь з того часу.

Жінка Ярополка була грекинею, Святослав знайшов її підчас походу на Візантію у якомусь монастирі; захоплений її красою, забрав її з собою і призначив на жінку синові. Нещаслива княгиня-черниця... Колиж Ярополк погиб, Володимир взяв собі братову за жінку, мав з нею сина Святополка, що пізніше добув собі сумне імя Окаянного. „З грішного кореня лихий плід родиться", завважає літописець.

Другою жінкою Володимира була Рогнідь, донька полоцького князя Рогволода. Коли Володимир опанував Новгород, задумав посватати цю княжну. Рогволод питався доньки: „Чи хочеш віддатис- за Воло-

Гончарське горно.

Зміст Третьої Книжки

ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ТРЕТЯ КНИЖКА ПОЯВИТЬСЯ ДО МІСЯЦЯ
ВІД ПОЯВИ ДРУГОЇ КНИЖКИ

THE CHIVALROUS DAYS OF YORE

(Summary of the 2nd booklet)

Kiev, capital of the Ukraine, is situated on the western bank of the river Dnieper, from times immemorial being a perfect trading centre in East Europe. There are several beautiful legends about its origin.

The Ukrainian tribe of the Kiev region was known long ago simply as the Plainsmen (Polyany). It worshipped the sun as the symbol of God's omnipotence. The people were mainly occupied with farming and hunting. They had to fight hard in the middle of the ninth century A.D. against the invaders, known as Varangians, from the north, who were endeavouring to establish an overland trading route between Sweden and Greece.

The first rulers of the Principality of Kiev were Askold and Dyr who made a bold attack on Constantinople in 860. In 879 Oleh the Wizard became the grand prince of Kiev. He fought many wars and extended the borders of his principality in all directions. In 907 and 911 he concluded commercial treaties with Greece. A year later he died and was succeeded by prince Ihor who reigned till 945, subduing neighbouring Ukrainian and other Slavic tribes. On his death he was succeeded by his wife, Princess Olha, who accepted Christian faith in 957. She was succeeded by her son, Grand Prince Svyatoslav the Brave, who subdued Khazaria in the east and Bulgaria in the west. He died fighting in 971 in war against the marauding Patzinaks who came from Asia. Out of Svyatoslav's three sons it was Volodymyr, known later as the Great, who asserted himself as the grand prince of Kiev.

(Continued in the 3rd booklet)

ADDRESS:

IWAN TYKTOR, Publisher,
P. O. Box 3597 St. B.
WINNIPEG, MAN., CANADA.

